Den 4. mai 1945 hoppa sjukepleiaren Ella Krogh og legen Carl Semb ut i fallskjerm over Karasjok. På bakken venta 12 hardt skadde norske soldatar som alle hadde behov for legehjelp etter at dei hadde gått på ei mine. 18 av soldatane frå ulykka hadde allereie døydd. Krogh og Semb visste at det medisinske utstyret dei hadde med seg frå Sverige til denne avsvidde delen av Noreg, var mangelfullt, men dei visste òg at dei hadde med seg noko heilt spesielt: Penicillin. Kunnskapen om denne mirakelmedisinen hadde dei fått frå USA via den norske marinelegen Johs. Kvittingen som hadde lært om den under eit opphald der i 1943. Sjølv om penicillinen ikkje kunne hjelpe alle dei hardt skadde mennene, kan ein likevel seie at den kom som eit revolusjonerande mirakel frå ovan.

Historikaren Øystein Rian skriv i denne utgåva av Fortid at dei fleste revolusjonane i Noreg kom, nettopp, frå ovan. Med det meiner han at dei store endringane som har skjedd i det norske samfunnet, som innføringa av kristendommen, reformasjonen og einevelde, alle, var initierte av styresmaktene og ikkje av folk flest. Han hevdar altså at det ikkje, som ein ofte tenker med revolusjon, var snakk om ei folkemasse som opponerte mot staten og som søkte endring. Dette bryt kanskje med det tradisjonelle synet vårt på revolusjon.

Kva er eigentleg revolusjon og korleis har omgrepet endra seg over tid? Det kan du lese om i teksten «Revolusjonsbegrepet: en kort introduksjon». Bladet kan i sin heilskap sjåast på som ei utforsking av omgrepet. Kan ein til dømes kalle jordbruksrevolusjonen, ei endring som tok fleire tusen år før den slo endeleg rot, for ein revolusjon? Eller for å stille spørsmålet på ein annan måte: Fordrar omgrepet revolusjon at endringa er rask? Kva skal til for at ein revolusjon skal kunne kallast vellukka? Var den russiske revolusjonen vellukka, trass i at den ikkje blei verdsomspennande?

Du kan òg lese om Arbeidarpartiet sine forsøk på å vere eit revolusjonært parti og på media si rolle i EF-debatten i 1972. Kanskje kan begge desse forsøka på endringar tolkast som revolusjonar som ikkje blei gjennomført, og kanskje kan ein òg trekke linjer fram til vår tid.

I år er det, som sikkert mange av dykk veit, 100 år sidan den russiske revolusjonen og 500 år sidan reformasjonen tok til. Nettopp av den grunnen har Fortid valt Revolusjon som tema for årets fyrste blad. Det er vanskeleg å lyse opp alle krokane rundt omgrepet revolusjon på knappe 100 sider, men vi håper at vi i alle fall har kasta litt (nytt) lys over temaet. Kanskje er det snakk om ulike grader av revolusjon, som Øystein Rian skriv: «Jo mer en revolusjon går i dybden, jo mer revolusjonær er den.»

God lesing!

Innhold

INTERVJU

06 **Historikeren** Intervju med Anders Granås Kjøstvedt (av Simen J.F. Klomsæt og Julia Stangeland)

PÅ TEMA

18 **Øystein Rian** Reformasjonen i Norge – revolusjonen ovenfra og utenfra
27 **Mattis C.O. Vaaland** Revolusjonsbegrepet: en kort introduksjon
36 **Henrik Grue Bastiansen** Trump og brexit kaster nå nytt lys over den norske EF-debatten i 1972: Det norske velgeropprøret i 1972
41 **Steinar Solheim** Prosess eller revolusjon? Overgangen til neolitikum og spredningen av jordbruk til Sør-Norge, 3900-2400 f.Kr.
50 **Jon Emil Halvorsen** Revolusjonen som skulle forandre verden. Oktoberrevolusjonen i Russland 1917
58 **Christoffer B. Moulson** Revolusjonsåret 1921: Sosialdemokratenes kamp mot kommunismen
64 **Harald Høiback** Krig etter tidtabell

UTENFOR TEMA

74 **Trond Heum** Pave og keiser i strid: Taktisk knefall i Canossa

BOKMELDINGER

84 **Espen Ytreberg** – *Amundsen: en roman* (anmeldt av Anders Brenna)

ANNET

88 **Quiz av Sverre Erland Rosenberg**

84

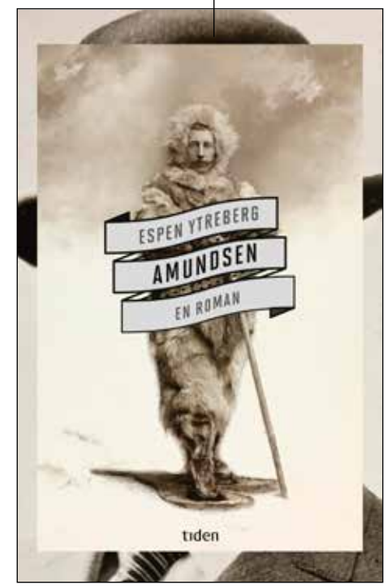

06

18

50

Historikeren

INTERVJU ANDERS GRANÅS KJØSTVEDT

- Å VELGE HISTORIE ER ET HJERTEVALG

Anders Granås Kjøstvedt drømte en gang om å bli Russland-ekspert. Det ble for uoppnåelig. I stedet ble han historiker, og gjerne den forelesende typen. For tiden arbeider han med å undervise lærerstudenter på Høyskolen i Oslo og Akershus. De som har hatt ham som foreleser, husker ham som dyktig – en forelesningsekspert, som man lærte mye av. Når man intervjuer ham lærer man også en del, særlig om høyreekstremisme og alt som skjer rundt det.

SIMEN J.F. KLOMSÆT
Master i historie, Universitetet i Oslo
JULIA STANGELAND
Masterstudent i historie, Universitetet i Oslo

Hvorfor valgte du å studere historie?
Jeg har fra barndommen av syntes at det er spennende med gamledager, og da ikke sånn bestemor-gamledager, men borger og riddere. Det har nok sammenheng med sommerferier i Europa med borger på hver knaus. Interessen har altså vært der lenge. Det var vel på en måte den som vokste til å bli noe mer. Men egentlig skulle jeg ikke bli historiker. Jeg dro til Oslo for å studere russisk. Der tok jeg grunnfag i historie, kanskje fordi det var den balansen jeg følte at alle mennesker burde ha, men jeg skulle begynne på russisk og bli, om ikke den nye Moskva-Marit, så i hvert fall en ekspert på Russland. Det var det som var målet. Jeg begynte på grunnfag i russisk. Det var kjempemorsomt og lærerikt, for jeg kunne jo ingenting da jeg begynte. Det var lagt opp til at man skulle kunne gjøre det. Det var en veldig blanda forsamling, med mange etniske russere som snakket språket flytende, men som måtte ha utdanningen for å kunne bruke det. Etter ett år tenkte jeg at dette blir jeg aldri veldig god i, og hvis jeg skal ta hovedfag i dette må jeg skrive om grammatikk eller litteratur. Det var de forskningsfeltene man kunne velge mellom. Det var ikke mulig å skrive en samfunnsbasert oppgave. Da droppa jeg det. Jeg tok idéhistorie mellomfag og fortsatte med historie som hovedfag.

Kan du snakke russisk fremdeles?
Litt, men jeg har glemt veldig mye. Dette var jo i år 2000. Det begynner å bli noen år siden, og så har jeg ikke praktisert det noe særlig, men vi var på studietur i St. Petersburg i høst med noen lærerstudenter, og det er utrolig hva som dukker opp og som man kjenner igjen. Jeg kan jo lese en del, skilt og menyer og sånn. Det er jo en fordel.

Hvordan kom du derfra og inn på ditt spesifikke fagfelt, Det tredje riket?
Det var vel litt tilfeldig tror jeg. Jeg hadde ikke en spesiell tid som jeg var veldig interessert i da jeg begynte å studere historie, men i mellomfaget hadde jeg om nasjonalisme. Øystein Sørensen og flere andre hadde et mellomfag om det. Jeg har alltid vært fascinert av og glad i Tyskland. Det er en innfallsvinkel, og så er det noe med det fremmedartede som er appellerende. Det er nært i tid. Det er nært i sted, men det er likevel veldig fjernt. Det er det verste av det verste på en måte. Samtidig tenkte jeg vel at det er noe som det er skrevet veldig mye om. Det er ferdigstudert, men det er mye som er gjentatt og fortalt mange ganger. Det oppdaget jeg da jeg leste noen bøker om holocaust på egenhånd mens jeg drev med idéhistorie. Jeg syns det var veldig spennende. Jeg så at det var rom for å finne sin egen stemme, eller i det minste få en stemme sammen med mange andre. Historieinteressen og interessen for fortiden har nok alltid vært der, men valget av det spesifikke fagfeltet er mer tilfeldig. Det var ikke veldig tidlig utkrystallisert at det måtte bli slik, men jeg har ikke angret. Det er veldig spennende.

Har det vært viktig for deg at den historien du arbeider med skal være aktuell?
Nei, egentlig ikke. Jeg har mest tenkt på at dette syns jeg er morsomt. Dette syns jeg er spennende. Å velge historie er ikke nødvendigvis et valg man gjør med hodet. Det er mer et hjertevalg, og det har egentlig vært tilfellet med valg av tema også. Samtidig er det vel sider, i hvert fall, ved det temaet som er aktuelt. Dessuten er jo interessen for andre verdenskrig utømmelig virker det som, i hvert fall i Norge. Men jeg har aldri valgt ut fra aktualitet. Jeg pleier å si det til studentene mine også, at de bør velge det de brenner for selv. Det blir som regel det beste resultatet. Du merker det noen ganger at studenten har valgt tema eller interesse ut fra det de tenker er lurt, og det kan bli litt halvveis.

Å velge historie er ikke nødvendigvis et valg man gjør med hodet. Det er mer et hjertevalg, og det har egentlig vært tilfellet med valg av tema også.

Fra andre studenter til din egen studietid. Hvordan husker du den?
Det er mange positive minner: Friheten og bekymringsløsheten, å kunne gjøre litt det jeg ville. Nå er jeg jo bundet av jobb og barn og alt mulig. Spillerommet er så lite. Verden var på en måte åpen, i enda større grad. Samtidig husker jeg det som en litt skummel tid, for man visste jo ikke helt hvordan det ville gå. Alle mulighetene er jo også noe litt skummelt. Men jeg har veldig gode minner fra studietida. Mye morsomt. Det er ikke så veldig mange av dem jeg studerte med som jeg faktisk har kontakt med, men noen få. De jeg tilbringer tid med i dag er likevel folk jeg møtte i studentperioden, men ikke nødvendigvis gjennom studiet. Når jeg tenker meg om er det kanskje bare slik at jeg tror jeg følte meg usikker uten at jeg egentlig gjorde det. Jeg føler meg litt gammel når jeg sier det.

Det å kunne gjøre stort sett hva man vil hele tida, det er jo et privilegium som man selvsagt ikke setter pris på. Hvordan skal det bli? Det jeg sitter og syns er kjempegøy nå, får jeg bruk for det? Er det en utdannelse til arbeidsledighet? Veldig mange sa at det var en utdannelse til å bli lærer, og det hadde jeg ikke så lyst til. Er det vits i å satse på dette her?

Var du en engasjert student, politisk for eksempel?
Nei, absolutt ikke. Jeg møtte en studiekamerat nå, på Nasjonalbiblioteket, og da snakka vi om studentengasjement. Vi snakka blant annet om Fortid fordi jeg sa jeg skulle hit. Jeg var aktiv i en forening som het Aris, som var en rolle- spill- og brettspillforening på RF-kjelleren. Der var jeg mye. De fleste vennene mine fra studietida er fra det miljøet der. Selv om vi nå begynner å bli tynnere i håret og sånn, så prøver vi å få det til innimellom.

Da vi fortalte på pauserommet til masterstudentene i historie at vi skulle intervjue deg, var det mange som husket deg som en veldig god foreleser.
Det er jo hyggelig.

Og så lurte vi på hvordan du har blitt det?
Å undervise på universitetet er jo kjempegøy. Jeg har vel ikke noe klart svar på det, men jeg tror at en av nøklene til å være en god underviser er å forberede seg godt. Det er viktig å vite hva man skal gjøre hver gang. I tillegg er det viktig å se de man skal undervise, og tenke at du er der for at de skal lære og ikke for at du skal undervise. Man må spørre seg hva er det de har behov for? Hva er det de trenger å høre? Mye av undervisningen på Universitetet i Oslo er jo forelesninger i store auditorium, så man har ikke så mange alternative måter å undervise på. Når man har seminar med 20 stykker er det jo litt lettere å få til en dialog, bortsett fra at jeg

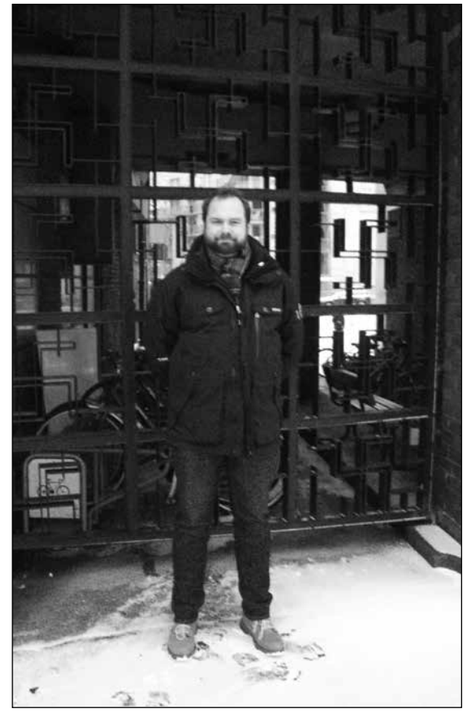

Like ved Solli Plass finnes det en port med hakekors-symbolet som en del av konstruksjonen. Det er i dag ikke kjent hvorfor portene har disse symbolene.

ikke syns historiestudenter er så veldig glade i snakke når de blir spurt. Jeg tror altså at det å se studentene er viktig, og da tror jeg det kan være lurt å gjøre sånn som jeg gjorde, å gå fra å være stipendiat til å undervise. Da var jeg ikke så langt unna min egen studietid. Dessuten tror jeg det er en fallgruve som det er lett å gå i når man er ung, uerfaren og skal undervise, at man blir opptatt av å markere avstand til studentene. Man skal vise at «jeg har kommet lenger enn deg. Jeg er stipendiat, jeg er postdoktor, jeg er lektor. Jeg har kommet lenger enn en førsteårsstudent. Jeg har flere studiepoeng enn deg.» Den avstanden som ikke er så stor, må man gjøre litt større. Jeg tror at hvis man heller går den andre veien, da tror jeg man kommer mye lenger. Ikke bruk undervisningstiden din til å vise avstand, men heller til å komme nærmere.

Vi vil også snakke om høyreekstremisme, høyrepopulisme og høyreradikalisme. Først: Hvordan vil du definere høyrepopulisme?
Jeg vil si at det er en form for høyreradikalisme som er kjennetegnet av at den har et veldig tydelig skille mellom folk og elite. Høyrepopulistene er populistiske i den forstand at de sier at fornuften ligger hos folk, og at makten også burde ligge der, men den er, gjennom demokratiet, overført til en politisk, og delvis også kulturell og økonomisk, elite. Det er den populistiske biten av det. De er ikke populistiske nødvendigvis i den forstand at de snakker populistisk eller har en populistisk væremåte. Det kan det jo også være, men det er populistisk i den forstand at kløften mellom sentrum og periferi er tydelig for dem. Høyrepopulister er høyreradikale. Man kan skille ut noen høyreradikale som er elitister og som ikke blir kjennetegnet av høyrepopulisme. De er ganske få, og har ikke så stor oppslutning. Høyrepopulister er på en måte en avart av de høyreradikale, men også den største gruppen.

Kan man kalle Trump høyreradikal?
Jeg fryktet det spørsmålet. Selv er jeg ikke blant Norges 1,5 millioner USA-eksperter. Jeg synes det er vanskelig å si noe om hvordan vi skal plassere Trump, fordi det politiske landskapet i USA er så annerledes fra det europeiske. Trump i seg selv tror jeg er litt *tabula rasa*. Det er litt vanskelig å vite hva han mener. Jeg tror kanskje ikke at han mener så veldig mye. Det som er vanskeligere er hva støttespillerne, de som står bak, mener. Det kjenner jeg ikke så mye til, men det vil jo være gode argumenter for å plassere ham i den høyrepopulistiske familien. Jeg er litt skeptisk til å si at ting er likt på begge sider av Atlanterhavet.

Retorikken er jo ganske hard?
Det kan være. Det sitter en elite i Washington og styrer og steller. Om du bytter ut Obama med Hillary, eller med en annen republikaner som er skolert i det samme, blir det ikke så stor forskjell. Motsetningsforholdet mellom by og land, sentrum og periferi, blir jo den samme. I Europa ser vi jo gjerne denne effekten i EU-skepsisen, mer kontroll til hver stat. Så vidt jeg husker er alle de høyreradikale partiene motstandere av EU. Det er også stort sett av samme årsak. Det flytter for mye av makten, delvis ut av nasjonen. Man føler at beslutningene delvis går på tvers av innbyggernes interesser. De ser det gjerne i et større bilde. Hvis man bygger ned grensene mellom Tyskland og Frankrike, er det det samme som at man bygger ned grensene mot ikke-europeiske innvandring. De ser det sammen, selv om det ikke nødvendigvis henger sammen.

Har definisjonen på høyrepopulisme endret seg over tid eller kan man benytte den gjennom alle tidsperioder?
Ja, det kan man vel kanskje. Utfordringen med det vil jo være at vi også kan finne eksempler på høyrepopulisme i ekstreme grupper. Vi kan også finne det i helt legale politiske organisasjoner med fylkeslag og så videre. Vi kan være uenige med dem. De er likevel helt

innenfor det demokratiske systemet. Noen av dem kan være ytterliggående og ha meninger som går på tvers av grunnleggende menneskerettigheter, mens andre har det ikke. Kanskje bare deler av partiet har det. Samtidig kan man finne igjen det samme tankegodset i mer ekstreme og ytterliggående partier der makten er sentrert rundt en liten klikk. Det finner man igjen både innenfor fascismen og nazismen. Hvis vi da kaller dem populister, beskriver man bare en liten del av deres ideologiske meningsfelt. Det kan være litt skummelt å sammenligne for mye, men man vil kunne finne igjen elementer uten at det er det samme fenomenet.

Jeg tror nok du kan bruke det. Det er mye populisme i nazibevegelsen for eksempel. Det var motstand mot regimet i Berlin, som ikke forstod hvordan det var ute i regionene. Det er tanken om at befolkningen har en intuitiv oppfatning av hva som er riktig og galt, og at det er den man må lytte til og ikke et teoretisk, importert demokrati som man hadde i Weimar-republikken. Nazistene vil jo si at den er fremmed. Den er jødisk. Den kommer utenfra. På et grunnleggende nivå kan man nok sammenligne mye selv om det er to helt forskjellige fenomener.

Premissene er de samme på en måte, selv om det også er ulikheter?

Ja, det er elementer som ligner på hverandre. Absolutt. Det kan jo også ha noe å gjøre med at det er opposisjonsbevegelser. Det kan like gjerne være det de har felles.

Trenger høyreradikale partier populisme for å oppnå regjeringsmakt?

Hvis man ser på en historisk aktør som for eksempel Nazi-Tyskland så hadde jo de en ideologi som var litt løsrevet og sammenblandet, i forskjellige retninger, men de hadde et ideologisk bilde som mange i samtiden sympatiserte med. Mange fant seg til rette i det som nazi-bevegelsen sa i starten av 1920-tallet. Nazibevegelsen var en fascistisk bevegelse. Nazistene skulle gjøre et kupp, og det forsøkte de også, men da de gjenoppstod hadde de gått gjennom en læringsprosess. De bygde partistruktur og en organisasjon på en helt annen måte. De brukte valgstrukturen. Ideologien i seg selv var likevel ikke noe annerledes. De tenkte ikke at nå skal vi snakke på en annen måte slik at folk forstår. Det var ikke en del av læringsprosessen etter det mislykkete kuppet. Det var ikke noen tanke om at de måtte være mer på folkets side. Det følte de at de var intuitivt i utgangspunktet.

Jeg tror ikke høyreradikale partier i dag tenker at nå skal vi snakke på en annen måte, men det som har skjedd med noen partier er at de skal ha en bredere plattform. Mange sier at de har lært av Antonio Gramsci. De skal ikke bare vinne støtte ved valg. De skal også endre strukturen ved samfunnet, endre hvordan man snakker om ting. Man skal ha en mye bredere plattform. Dere kjenner Gramsci? Kommunisten? Han sier at ja, det er revolusjon som er målet, men vi må også endre samfunnet og hvordan vi snakker. Vi må vinne det kulturelle hegemoniet. Hvis vi skal bruke Gramsci i dag, må vi begynne å snakke om innvandrere på en annen måte. Vi må begynne å snakke om kvinner og menn på en annen måte. Den endringen er veldig tydelig i en del partier fra sånn 1980-tallet. De får en mye bredere plattform, og den er helt bevisst. Det er kommet fra den nye høyresiden i Frankrike. Det er kommet fra Front National og har nå blitt tatt opp av andre partier. Vi ser en ganske klar endring i Front National nå fra den gamle til den nye Le Pen, men jeg tror ikke at de tenker at nå skal vi være mer populistiske for å tekkes velgerne. Kjernen er nok mye av det samme, men de har en bredere plattform. Det er ganske tydelig, hvis det er et svar?

Jeg tror det er ganske lett å tenke at de er populister, at de snakker folk etter munnen eller snur kappa etter vinden, at nå skal vi ha billigere bensin og diesel, men det tror jeg ikke er en god analyse. Jeg tror at den populistiske biten går mye dypere, at den er mye mer rotfesta i det ideologiske grunnfjellet.

Det er interessant fordi jeg tror mange først og fremst tenker på senking av drivstoffutgifter når man tenker på populister.

Ja, og det er jo selvsagt en del av det, men når man i forskningen skal beskrive høyreradikale har man tre kjennetegn der populisme er ett av dem, mens det andre er nativisme - nesten det samme som rasisme. Det kommer fra det amerikanske «nativism» på 1800-tallet. «Dette er vårt land. Vi skal ikke slippe inn noen andre. Vi skal slippe inn «White Anglo Saxon Protestants», men ikke irske eller spanske katolikker. Dette er vårt land. Her har vi vært og her skal vi fortsette å være. Hvis det kommer for mange forskjellige så bryter vi sammen.» Det er ikke det samme som Hitlers antisemittisme eller rasisme, men det er noe tilstøtende. Det tredje kjennetegnet er autoritarisme: strengere straffer, mer politi, mer tradisjonelt syn på kjønn og familie. Det er de tre grunnpilarene for høyreradikalisme. Populisme er altså en del av dem. Det er ikke bare en uttrykksform, men en del av synet på verden, og det kommer ikke alltid så godt fram. Det har kanskje med at den vanlige formen for populisme ikke nødvendigvis er høyreradikalisme. Det er jo litt synd, de er jo beslekta, men mens den ene er mer i overbygningen, har den andre litt dypere røtter.

Hvorfor ble kvinnene så tilsynelatende opptatt av fascismen? Det virker merkelig i dag.

Hvis vi tenker på 1920-30-tallet så er det jo et spørsmål om hvor mye likestilling det var. Hvor mye var det å ofre? Oppslutningen om fascismen i den kvinnelige delen av befolkningen var, i den grad den kan måles, større enn mennenes. Det er samtidig veldig få valgkretser hvor man hadde forskjellige stemmeurner for kvinner og menn. Det er derfor et sparsomt grunnlag, men det var en betydelig oppslutning blant kvinner, til tross for kvinnesynet som du sier. Det skilte seg likevel ikke så veldig fra rådende kvinnesyn den gangen. Man må se det med tidens briller. Når kvinner først fikk stemmerett på 1920-30-tallet tenderte de til å stemme på partier som var konservative. I Tyskland stemte de spesielt på det katolske sentrumspartiet, forløperen til de kristenkonservative, men kjempekonservativt sammenliknet med dem nå, og det tyske nasjonalpartiet – det mest konservative protestantiske partiet. Kvinnenes oppslutning om de venstreradikale og kommunistene var liten. Selv om de hadde et langt mer progressivt kvinnesyn hadde de få kvinnelige ledere. Kvinner stemte ofte på de partiene som kunne gi stabilitet og forutsigbarhet, heller enn å stemme på dem som vil endre hele samfunnet. Det viser forskning på dette fra denne perioden. Det er derfor ikke helt «farfetched» at de gjorde det. Dessuten er det det med den tyske nazismen at de sier at de likestiller kvinner og menn, men i forskjellige sfærer. For mange var det sfæren de var i fra før, mange så det som en mulighet til å få større hegemoni over sin egen sfære, som en mulighet til frigjøring. Noen av de lovene som kom først i Det tredje riket var for å hindre dobbeltarbeid. Gifte kvinner ble presset ut av arbeidslivet for å gi plass til menn, men i praksis utførte ikke kvinner og menn de samme jobbene. Det som skjedde var at unge, ugifte kvinner kom inn når de gifte ble presset ut. Det åpnet mange muligheter. Nazi-regimet åpnet på denne måten opp for en sosial mobilitet som var forlokkende. Det spilte ingen rolle hvem faren din var, så lenge du var lojal mot regimet.

Det å fremstå som konservativ, samtidig som man er en revolusjonær bevegelse er jo en genistrek.

Det må jo være forlokkende for en husmor å stemme på noen med tilsynelatende respekt for husmorrollen?

Ja, nazistene skulle jo forandre hele samfunnet. Dette er ofte noe som skulle gjøres fra grunnen av, og da må du skape styrke i den tyske økonomien, kjøpe tyske varer. Og hvem handler? Husmoren. Så nazistene hadde mye politisk agitasjon mot kvinner: kjøp tyske sko, og så videre. Det er vanskelig å si, men det virker som om opplevelsen av å inneha en viktig rolle som påvirket samfunnet var et viktig element. Du kan finne logiske og legitime grunner til at kvinner stemte på nasjonalsosialistene. Så må vi jo tenke på at ingen hadde hørt om Auschwitz i 1933. Man gikk ikke inn i dette med erobring og folkemord i tankene. Det er det lett å glemme.

På den ene siden ville nazistene omforme hele samfunnet, men på den andre siden ble de altså oppfattet som en stabilitetsfaktor – det virker motstridende?

Det gjør det. Dette motsetningsforholdet er i midlertid noe av deres styrke. De ble oppfattet både som revolusjonære og som en garantist for lov, orden og stabilitet. Selv om Hitler på mange måter var et ubeskrevet blad, så følte mange i samtiden det som et steg inn i det stabile, det å få den koalisjonsregjeringen som man fikk i 1933, der nasjonalsosialistene var i mindretall. Mange oppfatta Weimar-republikken som et eksperiment og demokratiet som noe nytt og utysk, som ble knytta til problemene med inflasjon og arbeidsledighet. Å få Hitler i regjeringen ble på den måten av mange oppfattet som et inntog av ro og stabilitet – «nå vet vi hva vi får». Det gamle kom tilbake igjen. Nazistene samarbeidet på dette tidspunktet med de tyske nasjonalistene, garantistene for det gamle Preussen - det konservative. Man ønsket å vende tilbake det gamle. Mange så på Hitler som den nye Keiseren. Man ville bort fra fiksfakseriet, der man kunne sette opp Wagner-operaer der sangerne satt i badekar. Man ville over til lov og orden, strengere politi og klare konvensjoner - sånn som det var før. Det å fremstå som konservativ, samtidig som man er en revolusjonær bevegelse er jo en genistrek. Mange så på bevegelsen som noe gammelt og kjent, det er det som er så fantastisk med denne bevegelsen: på den ene siden noe veldig nytt, samtidig som den er noe kjent. De tok utgangspunkt i folks forventinger og ønsker om å vende tilbake til den gode gamle tiden, samtidig som det skal komme noe nytt. Den blandingen der, er veldig potent. Det er også veldig spennende å forske på, for det er jo på en måte helt nytt og på en måte det samme gamle som vender tilbake – og så ble det jo noe helt nytt, da det ble etablert. Men mye av den populære oppslutningen kom av at det var noe gjenkjennbart – folk som marsjerte i gatene, de samme gamle marsjene.

Både før og under andre verdskrig ble de ariske kvinnene satt pris på som «soldatfødersker». Her blir ei barnerik, tysk mor tildelt «Den tyske mors æreskors» (Ehrenkreuz der deutschen Mutter) *i 1943. Foto: Deutsches Bundesarchiv, Wikimedia Commons.*

Det er keiserdømmet som kommer tilbake igjen, men i en litt annen farge. Også er det likevel noe helt annet.

Er det noen sentrale ideologiske forskjeller mellom nazistene og nynazister?

Konteksten er jo helt annerledes, selvfølgelig. Jeg tror de fleste som kaller seg nynazister syntes det er en kul og spennende staffasje som de svøper seg i, mens de kanskje i utgangspunktet først og fremst er rasister. Nazismen og Det tredje riket er noe av det verste av det verste. Det kan man provosere med og knytte tilhørighet til hvis man står helt på siden av samfunnet. Dette er selvfølgelig synsing, men jeg tror det er relativt få som vil kalle seg nynazister i dag som egentlig har satt seg inn i verdiene til den gamle nazismen. Ikke nødvendigvis fordi de er uenige, men på grunn av manglende interesse. Se på de sentrale idolene i nynazistbevegelsen: Rudolf Hess har jo vært en heltefigur, tilfeldigvis fordi han overlevde. Men han var jo en helt perifer person, særlig etter 1941. Likevel har han vært gjenstand for en helt malplassert heltedyrking og det tror jeg er et utrykk for at man egentlig ikke har forstått så mye av den historiske perioden, og det trenger man jo heller ikke. Å ha på seg naziuniform, bruke hakekors, rope «sieg heil» markerer en avstand til samfunnet. Det blir mer en påkledning, et utrykk for at man hater samfunnet og andre folkegrupper – tror jeg. Jeg tror ikke så mange av disse har et reelt ønske om å gjenskape Det tredje riket, jeg tror det mer er det å kle seg i en uniform man kanskje synes ser kult ut, og som representerer det andre, det ytre. Men selvfølgelig, særlig på 1950-60-tallet, var det jo folk som skulle gjenreise eller gjenvinne det tapte. De vil kanskje bli kalt nynazister, men dette var folk som hadde levd under Det tredje riket og som ikke hadde skjønt at tidene hadde forandret seg. Blant dem var det noen få SS-offiserer som satt i de store villaene sine og ville gjenreise Det tredje riket. De brukte en del tid på å hjelpe folk som var i rettsaker og så videre, smuglet folk til Argentina og andre land. Jeg tror ikke nynazistene på 1980-tallet nødvendigvis hadde så store tanker om landbrukspolitikken i Det tredje riket. Men det er klart, det er noen. Tore Tvedt er vel mer en klassisk nasjonalsosialist. Han synes jøder er verre enn «negre», for det er i tråd med nazistisk ideologi. Det er nok ikke mange av dem lenger.

Har høyreradikalismen og høyrepopulismen endret seg?

Hvis vi ser på det høyreekstreme som en bred betegnelse, så brukes det ofte som et politisk brennmerke. Men i det større bildet, umiddelbart etter krigen, var det de som holdt koken. Særlig i de landene som ikke tok et

oppgjør med sin totalitære fortid, var det en viss oppslutning, særlig i Italia på 1950- og 60-tallet med terrororganisasjoner. Det døde ut på 1970-tallet. Grunnen til at de kunne holde på så lenge var fordi de kanskje hadde vært kompiser med høyesterettsadvokater, kanskje vært i samme regiment som utenriksministeren. De har sine beskyttere, men når de forsvinner så havner jo disse personene i fengsel. Med den nye bølgen på 1980-tallet kan vi si at det var en stor forandring. Det starter i franske tenketanker, særlig i de knyttet til en forfatter ved navn Alain de Benoist. Om de ikke prøver å skape en ny ideologi, så søker de en annen måte å snakke om ting og uttrykke seg på enn man gjorde før. Man kan ikke vinne noe valg ved å snakke om andre folkegrupper på samme måte som Joseph Goebbels gjorde. Man må komme seg videre. Da vokser det frem det vi ofte kaller for etnonasjonalisme. Den kulturelle rasismen, som ikke sier at rase er et hierarki. Den sier heller at alle tradisjoner, kulturer og folkegrupper er like verdifulle selv om de er forskjellige. Det er jo litt av det man kan si på venstresiden også: «equal but different». Man må bevare egenarten. For å opprettholde denne egenarten må man holdes adskilt. I det øyeblikket egenartene blandes, ødelegger de hverandre, egenarten forsvinner. De bruker jo ikke begrepet «rase», men nasjonaliteter og kulturer som er inkompatible. De mest ytterliggående bruker referanser fra dyreriket: Du kan ikke plassere en kamel på Finnmarksvidda eller reinsdyr i Afrika. Det er ikke riktig habitat. Det er en sentral endring fra en klassisk rasisme til en kulturell rasisme.

Det er litt forstemmende å snakke med folk som er store tilhengere av demokratiet, men som mener at når demokratiet ikke gir de resultatene man vil ha – da må man gjøre noe.

Hva med adoptivbarn for eksempel? En assimilert, sort, norsk statsborger – hvordan vil de se på ham/henne?

De vil nok variere litt, men de mest ytterliggående vil nok si at det er en «halvape». Han/hun er domestisert sånn som Julius er. De fleste vil si at det er helt uproblematisk, så lenge man har vokst opp i det norske samfunnet og sosialisert inn i det. Men hvis man er innvandrer, så går det ikke. Innenfor denne politiske ideologien trenger man ikke snakke nedsettende om andre, en grunnleggende endring er at man kan snakke om disse tingene med et annet språk. Man kan diskutere om det er rasisme eller ikke – det er i hvert fall fremmedfiendtlig. De har tatt steget bort fra en Arne Myrdahl-liknende tilnærming med å banke opp asylsøkere og så videre. Denne innvandringsskeptiske måten å tenke på, er det jo mange som identifiserer seg med. Særlig når man kobler det sammen med mange reelle utfordringer som mange har, som synkende levestandard, arbeidsledighet, eller følelsen av avmakt. Det ytre høyres metamorfose gjennom de siste 20-30 åra, og som Front National kom først med, er nå veldig tydelig i land som Østerrike med Jörg Haiders parti, FPÖ. Det samme gjelder i de italienske høyreradikale partiene, og i Skandinavia – særlig da med Dansk Folkeparti. Det er et kjempespennende parti å studere, fordi det er i en trygg og fin skandinavisk setting, men som likevel er veldig ytterliggående. At disse partiene vokser inn i demokratiet er nok den største endringen, men det er helt naturlig og ikke noe hamskifte. Demokratiet og kapitalismen er kommet for å bli og de må finne sin plass. Man er ikke særlig mye ute i gatene og marsjerer lenger, men mer i takt med resten av samfunnet, vil jeg si. Jeg tror det er et stort mobiliseringspotensiale, mye større enn det vi ser nå. Det er jo flere forskere som har pekt på og skriver at ytre høyre vokser, men at det er rart at det ikke er større – resultatene fra EU-meningsmålinger om integrering skulle tilsi at veksten var mye større. Skepsisen mot innvandring er mye større enn oppslutningen om disse partiene.

Blir du bekymret?

Nei, jeg er ikke så veldig bekymret. For ikke så lenge siden var jeg på foredrag for samfunnsfaglærere på videregående skole, rett etter at Trump ble valgt. Da snakket vi litt om det vi snakker om nå, og spørsmålet ble «hva skal vi gjøre?». Men så er det jo dette folk mener, det er sånn demokratiet skal være. Hvis flertallet mener det og det får utslag i politikken, så fungerer demokratiet. Det er en side av det. Det er litt forstemmende å snakke med folk som er store tilhengere av demokratiet, men som mener at når demokratiet ikke gir de resultatene man vil ha – da må man gjøre noe. Men jeg er ikke bekymret i den forstand at jeg tror det i land etter land vil komme regjeringer som har utspring i sånne partier. Kanskje det mest nærliggende å tro er at det vil skje noe i Frankrike med Le Pen, som mest sannsynlig kommer til andre valgrunde. Men veien til makten er ganske lang. Det de kan bidra til er å endre klimaet, fordi de andre partiene vil ta dem igjen i frykt for å miste stemmer. De kan være med å gjøre samfunnet hardere. Det tror jeg, men jeg tror ikke det blir noe valgras til ytre høyre. En del kobler dette til økonomiske

kriser og arbeidsledighet, men jobben som historiker innebærer også å helle litt kaldt vann i blodet, for historien viser at det ikke er noen sammenheng mellom økonomiske kriser og oppslutningen om det ytre høyre. Vi har noen eksempler, slik som i Tyskland i mellomkrigstiden, men i de fleste land som opplevde en økonomisk nedgang i den samme tiden var det ingen særlig oppslutning om disse partiene. Det var «ingen» som stemte på Mosley eller Quisling. Det tilsvarende var tilfelle i Spania, Portugal, Irland, og så videre. Heller ikke i Hellas før Gyllent Daggry plutselig kom er det noen veldig klar utvikling selv om mange avisartikler starter med å konstatere at ytre høyre er på fremmarsj. I noen land er de det, i andre land er de det ikke. Det er ikke noen sammenheng mellom økonomisk nedgang og oppslutningen til disse partiene.

Men hva er sammenhengen? Et veldig stort spørsmål, selvfølgelig

Hvis vi ser på tallene, oppslutning om partier i enkelte regioner, f.eks. i Nederland og spesielt i Belgia, har man sett at oppslutning til høyreradikale partier er lav der innvandringen er stor og vice versa. Det som vises, særlig med brexit, er protesten mot den politiske eliten i London. Det umulige ble mulig. Trump kan også nevnes. Det jeg tror kan skje er at når disse krisene har lagt seg, og regningen skal betales, når andelen eldre i befolkningen øker, når velferden må spares inn, da blir retorikken om å prioritere sine egne sterke. Det er klart, det er noen som sier dette i Norge også, men her er velstanden såpass høy at det er vanskelig å nå fram med dette. Frankrike, Østerrike og Italia er land der oppslutningen har vært stor, land hvor det politiske systemet har vært veldig stabilt og stivnet i hele etterkrigstiden. I Italia og Østerrike var det to partier som byttet på makten i etterkrigstiden, et høyre og et venstreparti. Frankrike har et valgsystem som gjør det nesten umulig å nå opp med mindre man er et av de store partiene. De partiene som er på siden blir da motoren i forsøket på å gjøre noe med det. Ellers er disse landene veldig forskjellige. I Frankrike har den konservative frykten for innvandringen fått uttrykk i Front National. I Polen vil den samme frykten føre til at man stemmer på et kristenkonservativt katolsk parti, som ikke er høyreradikale. De samme fenomenene gir forskjellige utslag i forskjellige land, fordi konteksten er forskjellig. Den politiske kulturen er også forskjellig: Det er ting du kan si i Norge som du ikke kan si i Sverige, det er ting du kan si i Danmark som du ikke kan si i Norge. Jeg var i Danmark i sommer, og det som alltid slår en når en ser på nyhetene der nede er at når de intervjuer folk på gata står det ikke bare navn, men også yrke: Mogens Balle: Renholdsarbeider. Hver gang. Men det ville man aldri gjort i Norge. Selv om man ikke vil innrømme det, så blir oppfatningen av hva den personen sier formet av hva slags rolle den personen har. Og det er ting du kan si i Frankrike som du ikke kan si i Danmark. Kulturen er veldig forskjellig, så det er vanskelig med fellesnevnere, men den avmaktsfølelsen som de som føler seg forbigått av globaliseringen føler er nok gjennomgående, men det er ikke ensbetydende med støtte til høyreradikale partier. Dessuten er det noen som ikke blir politisk aktivisert i det hele tatt. Det er en historisk feilslutning å si at de som er arbeidsledige, føler seg akterutseilt, «taperne», blir radikalisert. De blir apatiske. Det samme gjelder nazibevegelsen: Arbeidsledige stemte ikke på Hitler – de stemte ikke i det hele tatt. Men at det skal finnes millioner av potensielt radikaliserbare unge menn i Europa er ikke nødvendigvis riktig. Det er slutninger som er lette å trekke, men hvis man står på siden av samfunnet blir man gjerne apatisk, ikke aktiv.

Har du en favorittrevolusjon?

Det må være den industrielle revolusjonen, fordi den er så fundamental. Den endret måten vi snakker, jobber, tenker og lever. Hvis det er lov å være så kjedelig. Hvis jeg må velge en politisk revolusjon så blir det den russiske. Men den industrielle revolusjonen er kjempespennende, ikke bare på grunn av teknologien, men gjennom den idéhistoriske bakgrunnen min ble jeg klar over mentalitetsendringene forut for dette, som var nødvendig for at den skulle komme i gang. Individualiseringen, profittankegangen, moderniseringstankegangen, og så videre. Skulle jeg vært enda kjedeligere hadde jeg valgt jordbruksrevolusjonen.

PÅ TEMA

Øystein Rian
Reformasjonen i Norge – revolusjonen ovenfra og utenfra

Mattis C.O. Vaaland
Revolusjonsbegrepet: en kort introduksjon

Henrik Grue Bastiansen
Trump og brexit kaster nå nytt lys over den norske EF-debatten i 1972: Det norske velgeroppprøret i 1972

Steinar Solheim
Prosess eller revolusjon? Overgangen til neolitikum og spredningen av jordbruk til Sør-Norge, 3900-2400 f.Kr.

Jon Emil Halvorsen
Revolusjonen som skulle forandre verden. Oktoberrevolusjonen i Russland 1917

Christoffer Bergvoll Moulson
Revolusjonsåret 1921: Sosialdemokratenes kamp mot kommunismen

Harald Høiback
Krig etter tidtabell

REFORMASJONEN I NORGE
– Revolusjonen ovenfra og utenfra

Når vi tenker på revolusjoner er det lett å se dem for seg som folkeopprør og grasrotbevegelser. I Norge kan man derimot si at de revolusjonerende endringene kom ovenfra, fra myndighetene.

ØYSTEIN RIAN
Professor emeritus i historie
Universitetet i Oslo

Norge er tilsynelatende et land uten revolusjoner, i det minste ser det slik ut i vårt selvbilde. Her vil jeg undersøke hva som skjuler seg bak dette bildet. Vi forbinder revolusjoner med folkelige revolter som har foregått i langt mer folkerike land enn Norge. Hos oss utviklet det seg store befolkningskonsentrasjoner først i en tid da politiske og sosiale problemer i liten grad disponerte for revolusjon, det vil si fra slutten av 1800-tallet til i dag. Norgeshistorien slik den blir opplevd i ettertid fortoner seg da som en evolusjon uten store brudd, vakkert omtalt av Sverre Steen i en serie radioforedrag i 1967 med tittelen «Langsomt ble landet vårt eget», hentet fra et oppbyggelig krigsdikt av Nordahl Grieg.[1] Likevel har det også i Norge gått hardere for seg enn de fleste er klar over i dag, slik som på 1920- og 30-tallet, i 1880-åra og rundt 1850.

Når det gjelder revolusjon, må vi lete etter en rask omveltning med store konsekvenser. Da er det ikke sikkert at det er folket som står bak omveltningen. Den største konstitusjonelle endringen i Norge etter 1814 er EØS-avtalen av 1994. Den har tappet norsk suverenitet fra Oslo til Brussel i stadig stridere strømmer, til tross for at to folkeavstemninger avviste norsk medlemskap i EU.[2]

Revolusjon ovenfra – og utenfra

Nordmenn har ikke oppfattet omveltninger utløst av eliter som revolusjoner. I England har de derimot ikke vært blinde for overklassens omveltende makt. Seierherrene i 1688, de aristokratiske whiggene, kalte det som skjedde i det året for *the Glorious Revolution*. Den grunnla hegemoniet til en stabil og stadig sterkere regjeringsmakt med et parlament dominert av rike menn med store eiendommer.[3] I det 20. århundre kalte engelske marxistiske historikere omveltningen som fant sted en generasjon før 1688, for *the English Revolution* (det vil si t*he Civil War* og *the Commonwealth* i perioden 1640-60). Dette oppgjøret mellom parlament og kongemakt tolket de som en borgerlig revolusjon som raserte de føydale strukturene. Den ble ført videre i 1688, og de mente at dette seinere gav støtet til revolusjoner i andre land.[4]

Vanetenkning får oss til å mene at revolusjoner kommer nedenfra som en slags naturlig erupsjon. Men hvis vi tenker nøyere etter, vil vi måtte erkjenne at selv revolusjoner som har mobilisert store folkemasser, har blitt ledet og kanalisert av revolusjonære eliter. Slik gikk det for seg i den franske revolusjon, den russiske revolusjon og den kinesiske revolusjon. Konstruksjonen av Nazi-Tyskland har vanligvis ikke blitt kalt en revolusjon, men det var den i høy grad, og det ble gjort under en diktatorisk ledelse. Skraper vi på overflaten, ser vi revolusjoner ovenfra i land etter land.

Det norske selvbildet har imidlertid heller ikke plass for noen omveltning i Norge, som kan kalles revolusjon ovenfra: Det dreier seg heller om bildet av et egalitært samfunn med sterke frihetlige og demokratiske tradisjoner.[5] Og dette er ikke grepet helt ut av lufta, ettersom utviklingen gikk i den retningen i store deler av 1800- og 1900-tallet. Samtidig har vi hatt et påfallende uniformt samfunn med små kulturforskjeller innenfor den lutherske statskirkens rammer.

Men nordmennene har ikke vært lutheranere bestandig. Våre forfedre var i 500 år katolikker, og før det hadde de vært såkalte hedninger. Da hadde de en praktisk orientert norrøn religion som gav god mening for dem, inntil den ble nedkjempet av kristne makthavere på 1000-tallet.[6] Dette var en så stor og omfattende omveltning at den fortjener betegnelsen revolusjon. Men den er hyllet i historiens mørke, så vi vet lite om hvordan den ble gjennomført.[7]

Portrettmaleri av Christian III fra midten av 1500-tallet. Den første reformerte kongen over Danmark-Norge. Foto: Wikimedia Commons/Frederiksborg slot.

[...] Hvis vi tenker nøyere etter, vil vi måtte erkjenne at selv revolusjoner som har mobilisert store folkemasser, har blitt ledet og kanalisert av revolusjonære eliter.

Den norske reformasjonen

Den lutherske reformasjonen kom mer uforberedt på nordmennene enn kristendommen 500 år tidligere. Den gang begynte enkelte å ta imot kristne impulser alt på 900-tallet: Katolisismen slo røtter i hjemlig grunn før den ble monopolreligion. En slik forberedelse fant ikke sted i forkant av lutherdommen i Norge før 1536. Også på en annen måte var reformasjonen mer revolusjonerende enn katolisismen, i den forstand at den i 1536-37 ble gjennomført av utenlandske makthavere, mens den katolske kirken i samklang med den norske kongemakten fra første stund utviklet et norsk preg. At omveltningen i 1536-37 fikk et revolusjonært innhold skyldtes da at den var en dobbelt dosering av kraftige medisiner. En avskaffelse av den gamle kirken (den norske kirkeprovinsen) og en avskaffelse av det gamle norske samfunnssystemet (det selvstendige norske riket).[8]

I stedet ble det satt en dansk luthersk kongestat (det danske riket), med kirken som en avdeling av denne staten. Følgelig var reformasjonen også på en tredje måte mer omstyrtende enn overgangen fra hedendom til katolisisme ca. 500 år tidligere: Den var et massivt lovbrudd ved at to utenlandske statsorganer (den danske kongen og det danske riksrådet) avskaffet det norske rikets statsskikk. Jo mer en revolusjon går i dybden, jo mer revolusjonær er den. Også på dette punktet skårer reformasjonen høyt, idet den ble gjennomført i økende grad i generasjonene som fulgte. Vi kan med Leo Trotskys tale om den permanente revolusjon, i dette tilfellet fra 1500-tallet til begynnelsen av 1800-tallet, da nordmennene endelig var blitt vaskeekte lutheranere og var stolte av det. Denne permanente revolusjonen gikk hånd i hånd med en stadig styrking av kongemakten, noe som i 1660-61 resulterte i innføringen av det kongelige eneveldet, et system som ble opprettholdt og styrket i 153 år etterpå. Vi snakker her om en gjennomgripende kulturrevolusjon og en like gjennomgripende politisk revolusjon.[9] Vi skal nå se at disse to omveltningene var vevd inn i hverandre. Dette førte mye med seg.

I den historiske selvforståelsen til nordmenn har det inngått at kongen var opprettholderen av rettsstaten, med historiske røtter helt tilbake til sagatiden. Men kuppet i 1536 kunne ikke ha latt seg gjennomføre hvis det ikke hadde kommet etter en periode da kongen i akselererende grad gjorde seg til Norges overlegent største lovbryter. Den ene kongen etter den andre brøt unionstraktaten av 1450 som fastslo at det skulle være full likestilling mellom Danmark og Norge, og hver konge brøt den håndfestning han hadde undertegnet sammen med det norske riksrådet. Tilsidesettingen av nordmennene ble mer omfattende og systematisk etter Knut Alvssons opprør i 1502. Danske kongeklienter ble plassert i et økende antall nøkkelstillinger i stat og kirke. Det viktigste var at de behersket festningene og brukte dem som baser for kongelig terror mot undersåtter som satte seg imot deres myndighet. Det norske riksrådet ble lammet som handledyktig statsorgan, og flere elementer av kirkelig selvstyre ble kneblet. Etter at Christian 2. i 1523 drog til Nederlandene som følge av opprør i Sverige og Danmark, klarte nordmennene å ta tilbake en del av sine posisjoner, for så å bli skjøvet tilbake igjen da Fredrik 1. satt trygt på tronen etter 1526. Da han døde i 1533, oppstod det en uløselig konflikt mellom katolikker og lutheranere i det danske riksrådet, noe som munnet ut i en dansk borgerkrig (grevefeiden 1534-36). Fredrik 1.s sønn, Christian 3. seiret, rensket ut biskopene fra det danske riksrådet og innførte reformasjonen i Danmark og Norge.[10]

I Norge fulgte danske lensherrer sine standsfeller i Danmark og sluttet opp om Kristian 3. Noen av disse satt i det desimerte norske riksrådet. De hindret riksrådslederen, erkebiskop Olav Engelbrektsson, i å bruke riksrådet til å innta en egen norsk holdning til kongevalget. Under Olavs lederskap ble Vincens Lunge drept i forbindelse med et møte i Trondheim julen 1535; han var de danske herrenes fremste mann i Norge. I samband med dette møtet ble dessuten de andre danske herrene arrestert. Men erkebiskopen klarte ikke å ta festningene som danskene behersket. Seierherrene i Danmark tolket det som skjedde i Norge som at erkebiskopen ledet et opprør, enda Kristian 3. ikke var blitt lovformelig norsk konge, slik at konflikten i Norge dreide seg om et tronfølge som ikke var gjennomført. Med sin militære overlegenhet la Kristian 3.s menn stadig mer av Norge under seg, med Norge nord for Dovrefjell og det indre av Østlandet som de siste erobrete områdene våren og sommeren 1537. Landflyktighet eller fengsel ble da motstandsledernes lodd.[11]

Allerede før erobringen av Norge var gjennomført, bestemte Kristian 3. og det danske riksrådet 30. oktober 1536 i kongens danske håndfestning at Norge ikke lenger skulle være et eget rike, men en del av Danmark til evig tid.[12] Dette innebar at reformasjonsvedtaket ble gjort gjeldende også for Norges del, noe som tydeliggjør at landet ikke bare ble gjort til gjenstand for en revolusjon ovenfra; dette var også en revolusjon utenfra. Stilt overfor militær overlegenhet falt motstanden i Norge fullstendig sammen, og fra den tid var den danske kongemakten i Norge aldri alvorlig truet av motstand i de spredte og militært impotente distriktene som den tids Norge bestod av. Kombinasjonen av festnings- og flåtemakt gjorde kongen suveren i Norge.[13]

Jo mer en revolusjon går i dybden, jo mer revolusjonær er den.

Jeg skal nå forklare hvor radikalt kongen ble styrket *og* hvorfor dette i ettertid ikke ble oppfattet som den store omveltningen som det vitterlig var. Før 1536-37 var kongemakten avgrenset av det danske og norske riksrådet, om enn mer og mer svekket for nordmennenes del, takket være kongens machiavelliske dobbeltspill. Nå gjenstod bare det danske riksrådet, som var i et sterkere fellesskap med kongen enn før, etter at de katolske biskopene var eliminert i både Danmark og Norge.[14] Den katolske kirken var avskaffet med ett pennestrøk. Den hadde i begge riker vært en mektig og mangfoldig organisasjon, og for Norges del var det særlig her nordmennenes selvstyre hadde holdt seg lenge. Nå var den gamle kirkens viktigste institusjoner en skygge av seg selv. Bispeembetet var avskaffet og erstattet med en kongelig tilsynsmann (superintendent) for den lutherske kongekirken; dette skjedde i et radikalt brudd med den apostoliske suksesjonen. Den ble derimot opprettholdt i den svenske statskirken og i den anglikanske kirken.[15] Allerede i 1537 utstedte kongen en kirkelov etter drøftelser med danske og tyske teologer. Denne danske kirkeordinans ble også gjort til kirkelov for Norge, enda ingen nordmann hadde deltatt i utarbeidelsen av den (revolusjon utenfra i praksis).[16]

Superintendentene kunne ikke foreta seg noe uten etter instrukser fra kirkeledelsen i København: Kongen, kongens kansler, kongens hoffprester, Københavns biskop og de tre teologiske professorene ved Københavns universitet utgjorde kjernen i kirkeledelsen. Når viktige saker skulle drøftes, ble alle superintendentene i Danmark innkalt til drøftelser, mens superintendene i Norge måtte nøye seg med rollen som formidlere av kongelige påbud. Som kongens fremste kirkelige representanter ble de omtalt som biskoper, og dette gjorde sitt til å kamuflere omveltningen overfor befolkningen.[17]

Bispegods og episkopale inntekter ble konfiskert av kronen, og superintendene fikk i stedet en fast gasje. Kongen avskaffet dessuten klostrene og tok til seg alt klostergodset. Domkapitlene hadde hatt en viktig stilling ved siden av biskopene. De ble kraftig vingeklippet, slik at de nærmest var tomme skall, og mye av deres inntekter ble brukt til å lønne kongens embetsmenn i Danmark.[18] Store mengder kostbarheter ble konfiskert og sendt til Rentekammeret i København. Regner vi med alt kirkelig gods som kongen hadde overordnet eiendomsrett til var nå halvparten av Norges jord blitt krongods, en usedvanlig stor andel sammenliknet med andre land (bortsett fra Danmark). Men noe av dette (2/5) ble brukt til å lønne kongens lokale geistlighet og til å vedlikeholde kirkene. 3/5 av krongodset stod fullt ut til disposisjon for kronens egne finanser.[19] Dertil tok kongen en tredjedel av kirketienden over hele landet, samtidig som han skaffet seg økte bøteinntekter nå da han overtok hele det kirkelige rettsvesenet. Kongens finanser ble også styrket ved at tidligere bremser på skattleggingen nå var fjernet. Dette åpnet veien for en skatteøkning når kongen seinere gikk inn for det. Vi må dessuten ikke glemme at kongen hadde enda større inntekter i det mer folkerike Danmark og i tillegg også store inntekter i hertugdømmene Slesvig-Holstein, samt en økende øresundtoll ettersom skipstrafikken vokste. Vi kan derfor konkludere at kongen hadde brukt sin politiske og militære makt til å gjøre seg selv også økonomisk overlegen i sitt statsområde. Slik kunne han finansiere det statsapparatet som ble bygd ut mer og mer.[20]

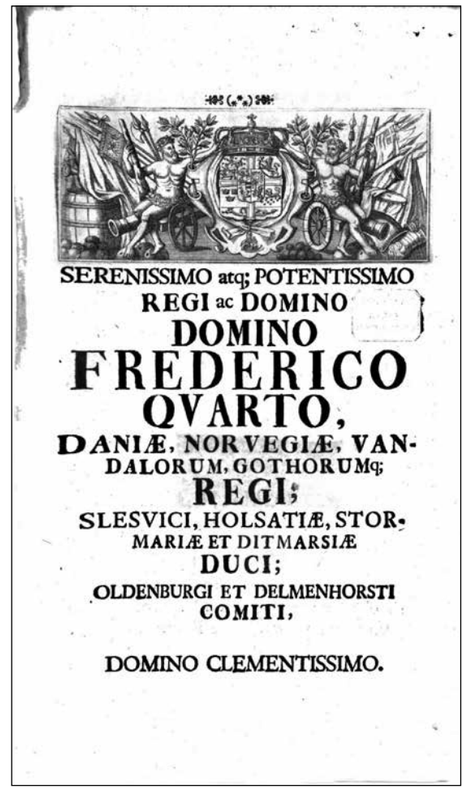
SERENISSIMO atq; POTENTISSIMO
REGI ac DOMINO
DOMINO
FREDERICO
QVARTO,
DANIÆ, NORVEGIÆ, VANDALORUM, GOTHORUMq;
REGI;
SLESVICI, HOLSATIÆ, STORMARIÆ ET DITMARSIÆ
DUCI;
OLDENBURGI ET DELMENHORSTI
COMITI,
DOMINO CLEMENTISSIMO.

Kongelige dediseringer ble vanlig i bøker utgitt under endeveldet. Denne dediseringen er til kong Fredrik IV, fra Tormod Torfæus første Norgeshistorie utgitt i 1711. Kongens segl er gjengitt sammen med en svulstig, beærende tittel og beskrivelse. Tormod Torfæus (1711), Historia rerum norwegicarum.

Indoktrinering og ensretting

Som statlig forvaltningsgren var kirken en enda mer overlegen indoktrinerende kraft enn i den katolske tiden. Her gjorde det seg gjeldende en korttids- og en langtidsstrategi. Korttidsstrategien dreide seg om å innføre lutherdommen som offisiell teologi, sikre seg kirkens kommandohøyder (kirkeledelsen og superintendentene) og å avskaffe utpreget katolske innslag i kirkebygninger og gudstjeneste. Så gjaldt det om å innføre en luthersk gudstjeneste, fullstendig uniformert i alle kirker i Danmark og Norge, i regi av kirkeledelsen i København. I en overgang fortsatte de fleste katolske prestene. Det fantes ingen andre å erstatte dem med i de første åra. Hele geistligheten ble lagt under kongens myndighet, formidlet av superintendentene. Prestene fikk mer lønn enn de hadde hatt i katolsk tid. Det dempet deres misnøye med det som skjedde. Legaliseringen av geistlige ekteskap var trolig også populært. På lang sikt satte kirkeledelsen i gang utdanningen av lutherske prester, dels ved å reformere latinskolene, dels ved å ruste opp Universitetet i København, som var Danmark-Norges eneste universitet og presteskole. Det var også om å gjøre å bringe kirkerommene i akseptabel skikkelse, med fjerning av mange altre og helgenbilder og erstatte disse med et enklere, men likevel vakkert interiør, der faste benker og en ruvende prekestol var de viktigste innslagene. Framfor alt dreide det seg om å fremme forkynnelsen gjennom liturgi, prekener og salmer. Den lutherske kirken ble en ordkirke i større grad enn de tradisjonelle romersk-katolske og gresk-ortodokse kirkene i Vest- og Øst-Europa hadde vært.[21]

Ethvert revolusjonært regime bekjemper levningene fra det gamle, og her dreide det seg særlig om helgenkultus, bønner, valfarter og festdager, samt hele bruken

av kirkerommene til utfoldelse av en folkelig katolisisme. I praksis innebar dette at prestene på kongens vegne erobret et sterkere herredømme over lokalkirkene, og den norske tradisjonen med lukkede kirker utenom gudstjenestetid begynte å gjøre seg gjeldende. Fra 1500-tallet har vi spredte kildebelegg for harde straffer mot vanlige folk som offentlig praktiserte sin tradisjonelle katolisisme. Norsk 1500-tall er meget kildefattig, så disse sporene av straffer er trolig toppen av et isfjell. Det gjelder også første fase av trolldomsprosessene. Hekseforfølgelsene var et etterreformatorisk fenomen, sannsynligvis fordi religionskonflikter skjerpet myndighetenes årvåkenhet mot trolldom. Det var helt i tråd med reformatorenes djevlefrykt.[22] I praksis var myndighetene selektive når det gjaldt hva de slo ned på av restkatolisisme, og det varierte fra distrikt til distrikt, alt etter hvor tradisjonstro befolkningen var og hvor nidkjært embetsmennene slo ned på katolske levninger.[23]

Et annet aspekt ved konflikten mellom den seirende lutherdommen og katolisismen var den stille strømmen av norsk ungdom til katolske land, der guttene ble studenter ved jesuittiske skoler og universiteter. Noen ble værende der, noen sluttet seg til arbeidet med å vinne tilbake de tapte nordiske landene: Nordmannen Laurentius Nicolai Norvegus (av fiendene kalt Kloster Lasse, født i Tønsberg ca. 1540 – død i Vilnius 1622) var en lederskikkelse for motreformasjonen i Nord-Europa. Noen nordmenn som hadde blitt prester i den katolske kirken i andre land, tok seg i hemmelighet inn i landet helt opp mot 1640. De sendte rapporter til sine foresatte om den velvilje de møtte i befolkningen. Andre nordmenn som var utdannet av jesuittene var enda dristigere. De satset på en karriere i den lutherske kirken i Norge, klarte å holde sin katolisisme hemmelig for myndighetene og ble prester her. I 1613 ble fem katolsksinnede sokneprester på Østlandet avslørt, dømt og landsforvist. Etter dette ble det innført uttrykkelige forbud mot å være katolsk i Norge, og katolske munker ble truet med dødsstraff dersom de kom inn i landet. Enda viktigere var det at myndighetene i økende grad klarte å prege befolkningen i luthersk retning. Dette var en utvikling som skjøt fart i løpet av 1600-tallet og fortsatte helt til 1800-tallet, da befolkningen spaltet seg mellom sterkttroende pietister og vanekristne, som likevel var påvirket av en luthersk mentalitet.[24] Vi skal undersøke nærmere hvordan dette skjedde.

Hekseforfølgelsene var et etterreformatorisk fenomen, sannsynligvis fordi religionskonflikter skjerpet myndighetenes årvåkenhet mot trolldom.

Det trykte ordet

Det trykte ordet var et viktig virkemiddel i reformasjonen. I Danmark hadde det blitt startet trykkerier i noen byer før 1536. Etter 1536 skjedde det en vidtgående sentralisering av boktrykkernæringen til København, som i flere hundre år ble den dominerende bokbyen i Danmark og Norge. I Norge kom det først i 1643 et trykkeri (Christiania). Det andre kom så seint som i 1721 (Bergen). Det trykte ord var underlagt en inngående kontroll. Kongen bestemte hvem som fikk lov til å være boktrykker, og virksomheten ble regulert gjennom privilegiebrev som fastsatte vilkår for driften. Når det ble gitt ut bøker, ble det søkt om kongelig bevilling for dette. Ett av vilkårene var at trykksaken ble underlagt sensur. Professorene ved Københavns universitet skulle lese, rette og godkjenne manuskriptene før trykking. Etter hvert ble en del av denne sensuren delegert til superintendentene.[25]

Selvsensur var til sjuende og siste den mest virksomme formen for kontroll av det trykte ord: Forfattere ville ikke risikere sitt gode skinn, de ville tvert imot høste fruktene av sine skriverier. Selvsensuren var en medvirkende årsak til at sensurregimet ble lempet på mot slutten av 1700-tallet. Det overveldende flertallet av trykksaker utgjorde ingen trussel mot det bestående, og mange var aktivt støttende, rosende og hyllende til kongedømmet og samfunnssystemet.[26]

Det viktigste var at myndighetene hadde full styring med, og kontroll over, teologisk og politisk litteratur. En ortodoks lutherdom ble hamret inn igjen og igjen, rikelig hjulpet av kirkens ritual og de geistliges bønner og prekener. Dette gikk hånd i hånd med innprentingen av at kongen var Guds representant på jorden. Det var Guds vilje at alle undersåtter skulle være lydige, og rett og rimelig at de skulle være takknemlige både overfor Gud og kongen. Denne teokratiske læren ble forfektet i økende grad ved innføringen av eneveldet. Kongen ble omtalt som formidler mellom Gud og mennesker, han fylte til en viss grad tomrommet etter helgenene. Verken historikere eller teologer har i vårt land ivret etter å fortelle om hvor langt kongekultusen gikk. Under eneveldet eskalerte den i de pompøse bønnene som kirkeritualet da ble fylt av. Samtidig ble kirkerommene i økende grad preget av fysiske symboler på kongemakten. Det er berettiget å hevde at hyllesten

Olav Engelbrektsson slektsvåpen. Rose omgitt av tre liljer og på skjoldet en bøylehjelm uten hjelmtegn eller hjelmklede. Engelbrektsson var Norges siste katolske biskop. Tegning: Terkel Klevenfeldt. Hentet fra Fjordholm, Odd et al. (2012). Norske sigiller fra middelalderen, 3. Oslo: Riksarkivet.

av enevoldskongene liknet på personkultusen av diktatorer i seinere tid. Revolusjonære regimer synes å ha en klar tendens til å utvikle persondyrking av herskeren.[27]

Katekismer, salmebøker og postiller var de viktigste bøkene når det gjaldt å spre den offisielle kristendommen til hele folket. Det var en av prestenes viktigste plikter å sørge for at den rette kristendomskunnskapen gjorde seg gjeldende i menighetene, og dette ble kontrollert ved bispe- og prostevisitaser. Innføringen av konfirmasjonen i 1736 perfeksjonerte innlæringen. De unge ble ikke konfirmert før de hadde vist at de hadde lært utenat korrekte teologiske sentenser. Hensikten med allmueskolen av 1741 var å legge grunnlaget for dette ved hjelp av omgangsskolelærere. De nådde ut til barna i hver krok av landet. Det hele ble avsluttet ved at prestene perfeksjonerte indoktrineringen i den avsluttende konfirmantforberedelsen. Du kunne ikke finne en fullverdig plass i voksensamfunnet før presten slapp deg fram til konfirmasjon. Katekismene, salmebøkene og postillene ble spredt utover riket i store opplag og til lave priser.[28] Registreringene av dødsbo i de offentlige skiftebøkene viser at disse indoktrinerende bøkene havnet i de fleste hjem.[29] Det var dette markedet Hans Nielsen Hauge på oppsiktsvekkende vis kastet seg inn i, i noen hektiske år rundt 1800, før han ble stoppet og bøkene hans ble forbudt. Riktignok holdt han seg for det meste til den ortodokse lutherdommen, men det var uakseptabelt at en ikke-autorisert predikant konkurrerte med kongens prester om forkynnelsen.[30]

Jubileer og historiebøker var viktige virkemidler i kongedyrkingen. Blant annet feiret de Luthers opprør mot paven i 1517 og den danske reformasjonen i 1536. På 1700-tallet feiret de dessuten oldenborgernes 300 år på tronen i 1748 og hundreårsjubileet for eneveldet i 1760. Alle disse jubileene var storslåtte høytider der kongehyllesten stod i sentrum. Det het seg at kongen alltid hadde sørget for at Guds ord ble forkynt purt og rent, slik at evangeliets klare lys skinte over alle undersåtter. Fra slekt til slekt hadde de danske kongene vært gode og rettferdige landsfedre. Ja, oldenborgerne hadde endog vært enda bedre enn Israels legendariske konger. For selv om disse hadde vært strålende, hadde de også sviktet Herren, og det hadde oldenborgerne aldri gjort. Både dansker og nordmenn ble formant til særlig takknemlighet for det som hadde skjedd i 1536.[31]

Revolusjonen ovenfra og utenfra har blitt meget forsiktig framstilt og på en bagatelliserende måte.

Takknemligheten ble forankret i en konsekvent nedrakking av den katolske kirken. Samtidig ble Norges tap av selvstendighet fortiet i det offentlige rom. Det var ikke stuerent å interessere seg for dette, og norske politiske kilder fra selvstendighetstiden gikk i så stort omfang tapt at vi får inntrykk av at Norge hadde vært et land uten et politisk liv i seinmiddelalderen. I noen få historiebøker ble det danske kuppvedtaket i 1536 riktignok forsiktig omtalt i forbifarten, men dette druknet i forsikringene om at kongen handlet rett. De korte omtalene gav da heller ikke støtet til større

åpenhet om selvstendighetstapet.[32] Det fortsatte å være et sterkt underkommunisert emne helt fram til 1814, og fortielsene har faktisk preget nordmenns, og særlig danskers, historiesyn helt til vår egen tid. Revolusjonen ovenfra og utenfra har blitt meget forsiktig framstilt og på en bagatelliserende måte.[33] Norge har vært en protestantisk stat i snart 500 år. I en slik stat har det vært følgeriktig å behandle historien slik.

Læren om kongedømmets velsignelser ble helt fram til 1814 også prentet inn i folk når det gjaldt andre trekk ved regimets tilblivelse og utvikling. Noen viktige enkelthendelser ble umiddelbart etter at de hadde skjedd utbasunert som mirakuløse hendelser som viste at Gud hjalp kongen til seier. Det dreide seg om viktige slag eller avgjørende politiske hendinger, slik som innføringen av arvekongedømmet i 1660 med det påfølgende eneveldet i 1661. Det ble hevdet at Gud hjalp kongen til eneveldet ved at Herren da fikk undersåttene til å gi avkall på all rett til medbestemmelse.[34] Fra midten av 1600-tallet begynte det å komme ut aviser. De hadde ikke lov til å omtale politiske nyheter, bortsett fra når myndighetene selv ønsket at nye bestemmelser skulle omtales på en rosende måte. Avisene fylte sine spalter med hyllende stoff om kongen og de kongelige – slik var det helt fram til 1814.[35]

Historiebøker ble underlagt en like streng sensur som de teologiske skriftene. Å skrive historie ble betraktet som en viktig politisk handling, og den skulle kongen og hans menn kontrollere inngående. Det skjedde i regi av kongens kanselli, som ble brukt til å passe på dem som skrev historie. Ledende ministre hadde det overordnete ansvaret for å gjennomføre en forsvarlig sensur. Da er det ikke overraskende at historikerne forfektet samme budskap som det som gjenlød under de store offisielle jubileene. Historikere med skjønnlitterære evner gjorde det best, for de var flinkest til å sminke virkeligheten. Dette gjør det mindre overraskende at Ludvig Holberg var en så effektiv formidler av kongedyrkende propaganda. Han formulerte læren om kongens fortreffelighet på en så fengende måte at formuleringene festet seg i lesernes minne.[36]

Historikere med skjønnlitterære evner gjorde det best, for de var flinkest til å sminke virkeligheten.

Ensrettingens frukter

Hvordan påvirket alt dette nordmennenes nasjonale identitet og ytringer om det nasjonale? Det har i seinere år vært omstridt om nordmenn i dansketiden følte seg som nordmenn. Flere har hevdet at de gjorde det i liten grad. Og det er opplagt at myndighetene ønsket at det skulle være slik. I den styrte og kontrollerte offentligheten ble alle oppfordret til å være kongens gode undersåtter. Punktum. Samtidig ser vi av kildene at bevisstheten om å være dansk, tysk, norsk, islandsk og så videre var selvsagt gjennom hele perioden. Det at staten var dansk og ble kalt dansk, bidrog til en viss dobbelhet i ordbruken. I kortform ble alle innbyggere i statsområdet omtalt som danske. Dette var en politisk betegnelse, på samme måte som alle som bor i Norge i dag blir kalt norske, også samene. Men vi er fullt klar over at samene også er et eget folk. Slik var det med nordmennene i dansketiden. Myndighetene klarte å kontrollere ytringer av danskhet, tyskhet og norskhet, og en hjelp i dette var det patriotisme-begrepet som regjeringen ivret for i andre halvdel av 1700-tallet: Å være en god patriot var å være en lojal og nyttig undersått og statsborger.[37]

Ved de virkemidler som er nevnt (i våre dager kalt «soft power») og ved hjelp av den tvang som kongemakten utøvde kunne kongen også utvide sitt materielle styringsverk. Administrasjonen ble bygd ut mer og mer, med skatteinnkrevingen som viktigste oppgave, både direkte skatter og omsetningsavgifter, med tollen som den største inntektskilden. En annen primær statsoppgave var å organisere et stadig mer omfattende militærvesen, med militær tjenesteplikt i hæren og i marinen. Det ble da slik at du ikke bare måtte være lutheraner og medlem av kongens kirke for å bo i Norge. Du kunne heller ikke ha eiendom og drive noen næring uten å la deg registrere i kongens registre og betale de skattene og avgiftene som kongen påbød. Og du kunne ikke være kongens mannlige undersått uten å ville ofre liv og blod for ham. Kom du i rettslige konflikter, måtte du underkaste deg kjennelser og dommer i kongens rettsvesen, med monarken som appell- og benådningsinstans. Du kunne ikke finne på noen vesentlig virksomhet utenfor hjemmets fire vegger uten å søke om tillatelse eller privilegiebrev for det. Kirken hadde monopol på kristelige møter, og skulle du starte en ikke-kirkelig forening, måtte du søke om kongens tillatelse til det. Det ble da heller ikke stiftet mange foreninger før 1814, og de som fantes hadde kongelig godkjenning og var for det meste startet og ledet av embetsmenn.

Ett trekk ved den lutherske statsmakten var dermed en økende disiplinering – noen vil kalle det sivilisering eller pasifisering av befolkningen. Ettersom myndighetene var så overlegne, ble folket etter hvert mer forsiktig i sine virkemidler når noen ville henvende seg til øvrigheten med søknader eller klager, enkeltvis og i mindre eller større grupper. Selv om de samlet seg i betydelige antall, gjorde de det bemerkelsesverdig lite voldelig: De leverte inn supplikker (bønnskriv) og prøvde å påvirke myndighetene til å imøtekomme ønskemålene. De stilte ikke krasse krav, men fremmet høflige bønner om lettelser og forbedringer. De oppnådde en god del på den måten. Men personer i eliten oppnådde langt mer med supplikkene sine, takket være de personlige forbindelsene de kunne trekke veksler på, også ved hjelp av bestikkelser.[38]

Reformasjonen med det påfølgende eneveldet var som revolusjon en stor historisk suksess. Den danske kongemakten beholdt sin suverene stilling til den i Norge ble tvunget vekk av Sverige og stormaktene (Russland, Storbritannia, Østerrike og Preussen) i 1814. Dette året fikk nordmennene en ny svensk konge i en løs union mellom en svensk og en nyopprettet norsk stat. Denne staten begynte fra da av utviklingen av et demokratisk system, med solide doser av arv fra den den lutherske enevoldsstaten og med embetsmennene som viktige aktører. Da ble landet langsomt vårt eget – men hvor lenge varte det?

Øystein Rian (f. 1945) er professor emeritus ved Universitet i Oslo. Han har særlig arbeidet med dansketiden i Norge.

NOTER

1 Steen, Langsomt ble landet vårt eget.

2 Storbritannia avviser derfor EØS-ordningen som totalt uakseptabel. *May's speech, 17 January 2017.*

3 Pincus, The First Modern Revolution.

4 Hill, The Century of Revolution.

5 Imsen, Norsk bondekommunalisme, del 1 og 2; Rian, Den frie og stolte bonden, s. 117-159.

6 Steinsland, Norrøn religion.

7 Sigurdsson, Kristninga i Norden.

8 Hamre, Norsk politisk historie 1513-1537.

9 Rian, Sensuren i Danmark-Norge, s. 15-660.

10 Moseng, Opsahl, Pettersen og Sandmo, s. 318-400.

11 Hamre, Norsk politisk historie 1513-1537, s. 527-793; Koht, Olav Engelbriktsson og sjølvstendetapet 1537.

12 «Christian IIIS Haandfæstning af 30 October 1536,» artikkel 3. Samling af danske Kongers Haandfæstninger.

13 Rian, Maktens historie i dansketiden.

14 Rian, Den aristokratiske fyrstestaten 1536-1648, s. 50-66.

15 Lausten, Reformationen i Danmark, s. 98-128.

16 Kirkeordinansen 1537/39.

17 Rian, Den aristokratiske fyrstestaten, s. 141-152.

18 Imsen, Da reformasjonen kom til Norge, s. 65-103.

19 Fladby, Samfunn i vekst under fremmed styre, s. 117-127.

20 Rian, Hva og hvem var staten i Norge?, s. 73-98.

21 Lausten, reformationen i Danmark, s. 98-177; Imsen, Da reformasjonen kom til Norge, 85-135.

22 Næss, Med bål og brann.

23 Imsen, Da reformasjonen kom til Norge, s. 137-180; Laugerud, «Del 1: 1500-1700» i Norsk fritenkerhistorie, s. 23-141.

24 Garstein, Klosterlasse; Garstein, Rome and the Counter-Reformation.

25 Rian, Sensuren i Danmark-Norge, s. 144-224, 269-300.

26 Rian, Sensuren i Danmark-Norge, s. 179-193, 224-236, 300-304.

27 Rian, Sensuren i Danmark-Norge, s. 331-391.

28 Viken, Frygte Gud og ære Kongen, 392-423.; Rian, Sensuren i Danmark-Norge, s. 392-423.

29 Fet, Lesande bønder.

30 Kullerud, Hans Nielsen Hauge.

31 Slettebø, In Memory of Divine Providence.

32 Rian, «Historie i tvangstrøye». Historisk tidsskrift, s. 63-89.

33 Rian, «Synet på dansketiden», s. 255-271.

34 Rian, Sensuren i Danmark-Norge, s. 106-113

35 Stolpe, Dagspressen i Danmark; Rian, Sensuren i Danmark-Norge, s. 237-304.

36 Rian, Sensuren i Danmark-Norge, s. 443-492.

37 Storsveen, «Fornuftig Kierlighed til Fædrelandet», s. 5-163

38 Rian, Sensuren i Danmark-Norge, s. 524-628

LITTERATUR

Fet, Jostein. Lesande bønder. *Litterær kultur i norske allmugesamfunn før 1840.* Oslo: Universitetsforlaget, 1995.

Fladby, Rolf. *Samfunn i vekst under fremmed styre 1536-1660.* Oslo: Universitetsforlaget, 1986.

Garstein, Oskar. *Klosterlasse. Stormfuglen som ville gjenerobre Norden for katolisismen.* Oslo: Aschehoug, 1998.

Garstein, Oskar. *Rome and the Counter-Reformation in Scandinavia*, vol. I-IV. Oslo - Leiden: Oslo University Press – Brill, 1963-1992.

Hamre, Lars. *Norsk politisk historie 1513-1537.* Oslo: Det norske Samlaget, 1998.

Hill, Christopher. *The Century of Revolution, 1603-1714.* London: Routledge, 1961, new edition 2001.

Imsen, Steinar. *Da reformasjonen kom til Norge.* Oslo: Cappelen Damm akademisk, 2016, s. 65-103.

Imsen, Steinar. *Norsk bondekommunalisme,* del 1 og 2. Trondheim: Tapir, Historisk instiutt, Universitetet i Trondheim.

Kirkeordinansen 1537/39: Tekstudgave med indledning og noter ved Martin Schwarz Lausten. København: Akademisk Forlag, 1989.

Koht, Halvdan. *Olav Engelbriktsson og sjølvstendetapet 1537.* Oslo: Aschehoug, 1951.

Kullerud, Dag. *Hans Nielsen Hauge: Mannen som vekket Norge.* Oslo: Aschehoug, 1996.

Laugerud, Henning. «Del 1: 1500-1700.» I Amundsen, Arne Bugge og Henning Laugerud. *Norsk fritenkerhistorie 1500-1850.* Oslo: Humanist Forlag, 2001, s. 23-141.

Lausten, Martin Schwarz. *Reformationen i Danmark.* København: Akademisk Forlag, 1987.

May, Theresa. *Speech on Brexit,* Lancaster House 17 January 2017.

Moseng, Ole Georg, Erik Opsahl, Gunnar I. Pettersen og Erling Sandmo, *Norsk historie 750-1537.* 2. utgave. Oslo: Universitetsforlaget, 2007.

Næss, Hans Eyvind. *Med bål og brann: trolldomsprosesser i Norge.* Oslo: Universitetsforlaget, 1984.

Pincus, Steve, *1688: The First Modern Revolution*. New Haven & London: Yale University Press, 2009.

Rian, Øystein. *Den aristokratiske fyrstestaten 1536-1648.* Bd. 2 av *Danmark-Norge 1380-1814.* Oslo: Universitetsforlaget, 1997.

Rian, Øystein. «Den frie og stolte norske bonden. Myter og realiteter.» I Harald Winge (red.), *Lokalsamfunn og øvrighet i Norden ca. 1550-1750.* Oslo: Norsk lokalhistorisk institutt, 1992.

Rian, Øystein. «Historie i tvangstrøye: Kongemakt og historieformidling i Danmark-Norge 1536-1814.» *Historisk tidsskrift,* 2013, s. 63-89.

Rian, Øystein. «Hva og hvem var staten i Norge?». I Erling Ladewig Petersen (red.), *Magtstaten i Norden i 1600-tallet og dens sociale konsekvenser.* Odense: Odense Universitetsforlag, 1984, 73-98.

Rian, Øystein. *Maktens historie i dansketiden.* Oslo: Makt- og demokratiutredningen, nr. 68, 2003.

Rian, Øystein. *Sensuren i Danmark-Norge: Vilkåra for offentlige ytringer 1536-1814.* Oslo: Universitetsforlaget, 2014.

Rian, Øystein. «Synet på dansketiden. Nasjonalistisk eller idylliserende?» I Eidsfeldt, Anne, Knut Kjeldstadli, Hanne Monclair, Per G. Norseng, Hans Jacob Orning og Gunnar Pettersen (red.): *Holmgang: Om førmoderne samfunn. Festskrift til Kåre Lunden.* Oslo: Historisk institutt, UiO, s. 255-271.

Samling af danske Kongers Haandfæstninger og andre lignende Acter. Kjøbenhavn: Geheimearchivet, 1856-60.

Sigurdsson, Jon Vidar. Kristninga i Norden 750-1200. Oslo: Det norske Samlaget, 1999.

Slettebø, Thomas Ewen Daltveit. In Memory of Divine Providence. A Study of Centennial Commemoration in Eighteenth-Century Denmark-Norway (1717-1760). Phd.-avhandling, universitetet i Bergen, 2016.

Steen, Sverre. *Langsomt ble landet vårt eget.* Oslo: Cappelen, 1967.

Steinsland, Gro. *Norrøn religion: Myter, riter, samfunn.* Oslo: Pax, 2005.

Stolpe, Peter Matthias. D*agspressen i Danmark, dens vilkår og personer indtil midten af det attende århundrede,* bd. 1-4. Kjøbenhavn: Samfundet til den danske Literaturs fremme, 1878-1882

Storsveen, Odd Arvid. «Fornuftig Kierlighed til Fædrelandet». En analyse av norsk patriotisme mellom 1784 og 1801. I Storsveen, Odd Arvid m. fl., Norsk patriotisme før 1814, 1997, s. 5-163.

Viken, Øystein Lydik Idsø. *Frygte Gud og ære Kongen: Preikestolen som politisk instrument i Noreg 1720-1814.* Phd.-avhandling, Universitetet i Oslo, 2014.

REVOLUSJONSBEGREPET:

En kort introduksjon

De gamle grekerne, middelalderens tenkere og renessansemenneskene hadde alle sin egen forståelse av begrepet revolusjon. Grekerne og romerne strevde med å uttrykke konseptet med et spesifikt ord. Fra romerne fikk vi allikevel ordet «revolutio» som er en forgjenger til dagens revolusjon. Fra sen-antikken til middelalderen ble ordet knyttet til astrologien, men skulle bli brukt for første gang som et politisk begrep i Italia i renessansen hvor det etterhvert spredte seg til andre deler av Europa. Et moderne revolusjonsbegrep skulle vi om enn ikke se før den franske revolusjonen rystet verden. Nå fikk mennesket for første gang en ide om at den hadde makt over sin egen skjebne og kunne skape historie selv – et moderne revolusjonsbegrep var endelig blitt til.

MATTIS CHRISTENSEN
OLDEIDE VAALAND
Master i historie
Universitetet i Oslo

Historikeren Reinhart Koselleck ga i sin bok *Futures Past On The Semantics Of Historical Time* – publisert første gang på engelsk i 2004 – følgende definisjon på revolusjonsbegrepet: «Termen revolusjon indikerer opprør, borgerkrig, samt langsiktige forandringer, hendelser og strukturer som griper dypt inn i vårt hverdagslige liv.»[1] Dette er en bred definisjon som favner om mange forskjellige former for revolusjoner, og er et presist utrykk for den moderne forståelsen av begrepet revolusjon. Veien frem til dette moderne konseptet har vært lang og krokete. Begrepet og konseptet revolusjon forandret seg over tid, og tok forskjellige former. Jeg vil her forsøke å gi en introduksjon til den fascinerende historien til et flytende konsept. Som mange historier fra vår del av verden begynner den i et område som senere blir sett på som «Sivilisasjonens vugge»: Hellas.

Den gresk-romerske forståelsen av revolusjon

De gamle grekerne strevde med å bruke et enkelt ord for konseptet «revolusjon», og isteden hadde de flere ord som på ulik måte representerte dette konseptet. Grekerne brukte ord som opprør og konstitusjonsforandring.[2] Platon var derimot nære ved å omtale en politisk prosess som vi kan kjenne igjen som revolusjon. Her er det viktig å holde hodet kaldt. Platon sin beskrivelse av sin idealstat, eller politiske prosess, hadde klare deterministiske trekk. Den platonske determinis-

men er, som Arthur Hatto påpeker, med på å gjøre at vi heller snakker om en evolusjon heller enn en revolusjon.[3] Platon argumenterte for at hans idealstat var dømt til å ende som et timokrati[4], deretter et oligarki, som til slutt glir over i et demokrati. Demokratiet ender igjen i et tyranni.

Den greske historikeren Polybios fullførte Platons sirkel: tyranni går over i idealstat. Revolusjon, slik det møter oss hos Polybios, er i form av et saktegående hjul som spinner rundt sin egen akse, og det var guden Fortuna som sto bak denne prosessen.[5] I så måte er det heller ikke i Polybios sitt tilfelle snakk om revolusjon, et brudd med det forestående, men heller en deterministisk utvikling styrt av høyere makter.

Aristoteles forholdt seg til omveltninger på en annen måte. I stil var han mer empirisk orientert enn sine forgjengere, Platon og Polybios, og var spesielt opptatt av konstitusjoner. Hatto argumenterer for at Aristoteles hadde innsikten til å forstå den historiske prosessen som revolusjoner løp ut av, samt å gripe revolusjon som et fenomen.[6] Selv om grekere, slik som Platon, Polybios og Aristoteles, var klar over konseptet revolusjon, strevde de med å uttrykke det gjennom et enkelt ord. Det fantes tilfeller der et begrep har blitt brukt for å uttrykke konseptet, men dette var ikke konsekvent. Grekerne endte ofte opp med å bruke forskjellige ord for å formidle dette konseptet.[7] Hatto gir oss en forklaring på hvorfor grekerne befant seg i denne språkjungelen. Den greske verden hadde aldri opplevd det som skulle bli «en klassisk revolusjon» slik som den franske revolusjonen.[8]

Romerne fulgte i det samme sporet som grekerne, og strevde med å finne adekvate begreper som dekket konseptet revolusjon. Romerne ga ikke nødvendigvis navn til selve prosessen, men heller tiden før og etter maktovertagelsen hadde funnet sted. De brukte begreper som «novae res»[9], som betyr noe i nærheten av «ny tilstand»[10]. Faktumet var at romerne heller ikke utviklet noe teknisk term lik det moderne begrepet revolusjon. Arthur Hatto vektlegger flere faktorer, den kanskje viktigste er at borgerkrigene i det romerske riket ble i hovedsak utkjempet mellom rivaliserende generaler.[11] Mannen i gata, plebeieren, var bare en bonde på sjakkbrettet. Dette er en lignende argumentasjon som vi finner igjen hos Koselleck.[12]

For denne artikkelen er det spesielt en etterlevning fra Romerriket som er relevant, ordet «revolusjon». Revolusjon har sin opprinnelse i det sen-latinske ordet «revolutio». Ordet ble brukt blant annet av filosofen Augustin om sjelevandring, og senere som et begrep for å beskrive bevegelsen til himmellegemer. Hatto argumenterer for at fra denne betydningen ble lagt til var det naturlig å bruke ordet «revolutio» om forandring i tid, og etter hvert, plutselig forandring.[13] Denne måten å forstå revolusjon på holdt seg inn i renessansen.

I Frankrike hadde ordet revolusjon blitt brukt siden 1100-tallet om plantenes bevegelser, men fikk i løpet av 1200-tallet også betydningen av den målte tidslengden av en syklus, ofte et år.[14] Copernicus banebrytende bok om den sirkulære bevegelsen til himmellegemer, *De revolutionibus orbium caelestium,* som ble publisert i 1543, banet vei for et konsept om «revolusjon» som entret politikken gjennom astrologien på denne tiden.[15] Fra begynnelsen var ordet «revolusjon» tett knyttet til den astrologiske forståelsen av bevegelsen til himmellegemer. På samme måte som planetene beveget seg uhindret av menneskets gjøremål – men kunne samtidig påvirke eller determinere utfallet av deres liv – foregikk revolusjoner uavhengig av de som var fanget i dem.[16] Koselleck skriver at den naturalistiske definisjonen av revolusjon – som var tett knyttet opp til den astrologiske forståelsen av begrepet – var basert på ideen om at tiden selv var repeterbar. En kunne ikke vite i hvilket stadium en selv befant seg, men det var sikkert at revolusjonen ville bringe tiden videre.[17]

Begrepet og konseptet revolusjon forandret seg over tid, og tok forskjellige former.

Fremveksten av ordet «revolusjon» som et politisk konsept

Ifølge den israelske historikeren Ilan Rachum var det i Italia at vi skulle se fremveksten av *termen* revolusjon bli brukt om de opprør og borgerkriger som herjet Europa på midten av 1600-tallet.[18] Ordet «rivoluzione» var blitt brukt av italienske forfattere så tidlig som senmiddelalderen for å beskrive politiske tumulter. På midten av 1300- tallet skal de florentinske krønikeskriverne (og brødrene) Giovanni og Matteo Villani, ha brukt ordet på en måte som Rachum beskriver som tilnærmet moderne.[19] De florentinske renessansemestrene fortsatte denne trenden, om enn med en inkonsekvent bruk av ordet. Niccolo Machiavelli brukte som regel flere begreper som ikke var i nærheten av revolusjon, men skrev i siste kapittel av *Fyrsten*: «tante revoluzio-

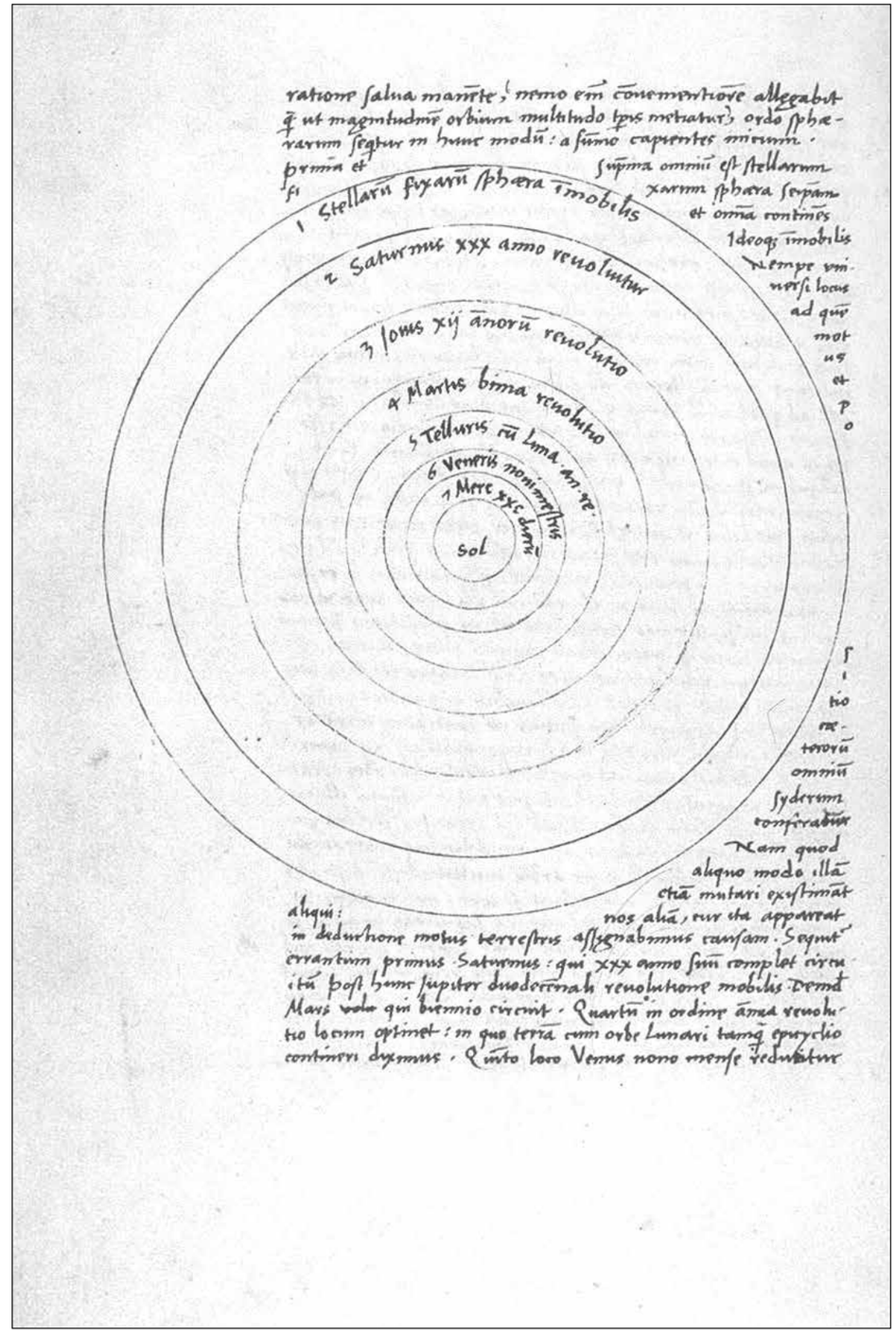

Side fra manuskriptet til Copernicus bok De revolutionibus orbium coelestium *utgitt første gang i 1543. Kilde: Wikimedia Commons.*

ni d'Italia», noe som Rachum hevder betyr noe i retning av: «en forandring av situasjonen til det verre».[20] Andre velkjente italienske forfattere i løpet av 1500-tallet, slik som Franscesco Guicciardini skal ha brukt «rivoluzione» for å indikere en ekstraordinær forandring av styresett. I ordboken til det velkjente Accademia della Crusca – som eksisterer den dag i dag, og er verdens eldste lingvistiske akademi – ble det i 1612 lagt til ordet «revoluzione», som ble definert: «Rivolgimento. Og det er mer presist for stater enn noe annet».[21] Denne definisjonen forble uforandret i de senere utgavene av ordboken som kom ut i 1623, og utgaven av 1686 som var den første som ble publisert i Venezia.

Selv om ordboken var prestisjefull i Italia gikk det litt tid før noen fra det italienske litterære miljøet brukte «revolusjon» igjen. Det finnes sporadiske eksempler på bøker som ble gitt ut med «rivoluzione» eller synonymet «rivolgimenti» i tittelen, men disse hadde ofte ikke relevans til selve innholdet i boken, eller var som Rachum påpeker, lagt til av utgiveren. I 1629 ga Agostino Mascardi ut boken *La congiura del Conte Giovanni Luigi de' Fieschi*. I boken – som omhandler det genoanske Fiechi plottet i 1547 – skriver Mascardi at de fleste adelsmennene i Genoa var lojale mot staten og ville derfor aldri ha blitt med på «una turbulenta rivoluzione.».[22] Kort tid etterpå brukte historikeren Henrcio Caterino Davila begrepet i åpningen på hans historie om Frankrikes religiøse kriger: Men, konstaterer Rachum, Davila var ikke konsekvent i bruken av termen og brukte andre ordkonstruksjoner på fenomener av samme art.

Rachum konstaterer at det er vanskelig å presisere akkurat når italienske forfattere begynte å bruke termen revolusjon. I flere utgivelser fra 1642 og utover, viser Rachum likevel til flere italienske forfattere som brukte termen revolusjon i sine verker, Majolino Bissaccioni i 1642, Alessandro Zilioli i 1642 og Vittiorio Siri i 1644 blir trukket frem som eksempler. Rachum gjør et poeng ut av at disse tre forfatterne var fra Venezia ettersom venetianerne hadde mestret en ny og friere skriveform som begynte å gjøre seg gjeldende på denne tiden.[23]

Termen «revolusjon» i sin datidsform «rivoluzione» økte i popularitet utover 1640-tallet. Termen begynte å dukke opp som et politisk konsept – adskilt fra andre måter å bruke den på, slik en så tidligere med Copernicus – i flere boktitler. Flere av disse bøkene, blant annet Assarinos *Della rivoluzioni di Catalogna*, utgitt i 1644, og Girrafis *Le rivoluzioni di Napoli*, utgitt i 1647, ble gjenutgitt andre steder. Giraffis bok ble blant annet publisert på engelsk i London i 1650. Rachum påpeker at selve formen på ordet rivoluzioni også var viktig da bøkene ble trykket med ordet i store blokkbokstaver på fremsiden. Det var den kommersielle siden ved bruken av ordet som gjorde at den vant frem, heller en den rent bevisstgjorte akademiske språkbruken. Ifølge Rachum skal flere av forfatterne hatt lite kjennskap til ordet, og brukt det på inkonsekvente måter.[24] Revolusjonsbegrepet hadde likevel slått rot, og skulle etter hvert spre seg til andre land i Europa slik som Frankrike og England.

På samme måte som planetene beveget seg uhindret av menneskets gjøremål [...] foregikk revolusjoner uavhengig av de som var fanget i dem.

Spredningen av «revolusjon» som et politisk begrep

I 1636 dukket ordet «revolusjon» opp som et politisk begrep i ordboken til den franske jesuittmunken

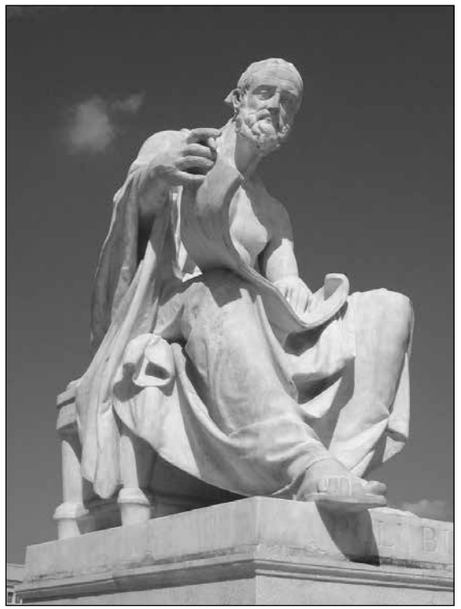

Statue av den greske tenkeren og historikeren Polybios som levde fra rundt år 200 til 118 f.Kr. Kilde: Wikimedia Commons.

Philibert Monet. Rachum foreslår – grunnet den manglende bruken av revolusjon som et politisk begrep i Frankrike – at Monet tok ordet fra den tidligere nevnte ordboken til Accademia della Crusca, som følge av akademiets posisjon i samtiden.[25] Sikkert er det, hvis vi skal tro Rachum, at spredningen av revolusjon som et politisk konsept i Frankrike har mye av sin opprinnelse i Italia. Den første franske boken med revolusjon i tittelen publisert i 1654, *Histoire des revolutions et mouvements de Naples,* var faktisk en oversettelse av en bok av den venetianske forfatteren Galeazzo Gualdo Priorato.[26]

Det samme kan sies om England, der den britiske forfatteren og filosofen Geoffrey Chaucer allerede på 1300-tallet brukte ordet revolusjon. Chaucer brukte «revolusjon» på den sedvanlige måten på den tiden, nemlig til å beskrive bevegelsene til himmellegemer.[27] Også i England ble den politiske betydningen av ordet revolusjon importert fra Italia. Som nevnt tidligere ble Giraffis bok Le rivoluzioni di Napoli publisert på engelsk i 1650. Ifølge Rachum er det grunn til å tro at forleggeren av den engelske publikasjonen var i besittelse av den italienske originalversjonen så tidlig som 1648.[28] Årstallet er iallfall viktig om vi skal forstå den videre spredningen av termen revolusjon som et politisk konsept. Dette året ble den korte avhandlingen *The birth, increase and decay of monarchies* utgitt av en ukjent forfatter. Forfatteren av denne avhandlingen brukte ordet revolusjon i betydning av determinerte hendelser satt i gang av høyere makter.[29]

Ordet ble brukt i en lignende betydning av en annen britisk forfatter det samme året, Anthony Ascham, i sin bok *A Discourse Wherein is Examined What is Particularly Lawfull During the Confusions and Revolutions of Government.*[30] Ascham brukte ordet revolusjon i betydning av en forutbestemt politisk omveltning. For Ascham hadde ordet revolusjon en mindre negativ klang enn opprør, og bar en større betydning av skjebne.[31] Da Ascham publiserte den andre utgaven av sin bok i 1649 var tittelen endret til *Of the Confusions and Revolutions of Governments.* I tiden mellom utgivelsen av de to utgavene var det skjedd betydningsfulle hendelser i England. Den 17. august 1648 hadde Cromwell beseiret skottene og brakt en ende på borgerkrigen som herjet England på denne tiden. I november samme år hadde den engelske kongen, Charles I, blitt anholdt av hæren. Den 6. desember ble et flertall av medlemmene i parlamentet utvist og parlamentet ble lagt under hærens kontroll. Sammen med de gjenværende parlamentsmedlemmene var det nå mulig å stille kongen for retten. Charles ble henrettet den 30. januar 1649, og England gikk fra å være et monarki til å bli en republikk.[32]

Aschams bruk av ordet revolusjon gikk ikke upåaktet hen, og han ble kritisert av sine samtidige. Under en reise til Madrid i juni i 1650 ble Ascham myrdet av rojalister en dag etter sin ankomst. Boken hans ble sett på som en støtte til Cromwell, selv om den ble gitt ut før tumultene fant sted. Ascham rakk likevel å sette sine spor i samtiden. Rachum argumenter for at blant annet Thomas Hobbes må ha visst om drapet på Ascham, samt hans verker.[33] Thomas Hobbes skrev senere om perioden 1640 til 1650 at han hadde «sett i denne revolusjonen en sirkulær handling».[34] For Hobbes var «revolusjon» forstått i en retning som minner om Polybios.

Den engelske journalisten og forleggeren Marchamont Nedham skulle være med å popularisere ordet revolusjon videre. Nedham ble leder for det semi-offisielle magasinet *Mercurius politicus* i 1650. I sitt første essay, som var vennlig innstilt til Det engelske samveldet[35], brukte Nedham ordet revolusjon. Nedham skal også ha brukt ordet revolusjon i andre anledninger, blant annet i forordet til en bok av John Selden.[36] Fremdeles var det ikke en moderne betydning av begrepet revolusjon Nedham brukte, men for ham var det i betydningen av å forandre styresett gjennom bruk av makt.[37]

I begynnelsen av 1650-tallet var den nye betydningen av ordet revolusjon på vei inn i det politiske språket. Selve termen ble brukt i forskjellige variasjoner, og kunne innebære alt fra kosmiske, globale eller europeiske dimensjoner, en forandring i nasjonal-politiske omstendigheter eller bruken av ordet som en ide om en skjebnebestemt forandring som kommer til å inntreffe. Etter hvert som pressen plukket opp ordet revolusjon skulle Cromwell selv komme til å bruke revolusjonsbegrepet i noen av sine taler. I talen han ga til det første protektorat-parlamentet 22. januar brukte han revolusjon i betydning av noe som transcenderte politikken, satt i gang av større makter med henvisning til Gud. Cromwell viste til nettopp Nedham som inspirasjonskilden.[39]

Så langt har det blitt vist hvordan ordet «revolusjon» trengte seg inn i det politiske språket i England. Det er likevel en viktig merknad en må gjøre seg om hvordan «revolusjon» har blitt brukt hittil: Begrepet, slik Ascham, Nedham og Cromwell brukte det, var fremdeles farget av deterministiske eller guddommelige overbevisninger. 1600-tallet så også store omveltninger i Nederland, Tyskland og Frankrike, men begrepene som ble brukt om disse hendelsene varierte fra borgerkrig til opprør. Revolusjonsbegrepet ble lite brukt for å beskrive disse hendelsene.[40]

En som brukte «revolusjon» på en tilnærmet sekulær måte, og har blitt regnet som den som er opphavsmann til det moderne revolusjonsbegrepet, var waliseren James Howell. Han hadde i 1650 oversatt og publisert den tidligere omtalte boken, *Le rivoluzioni Di Napoli*, på engelsk under tittelen *An Exact Historie of the*

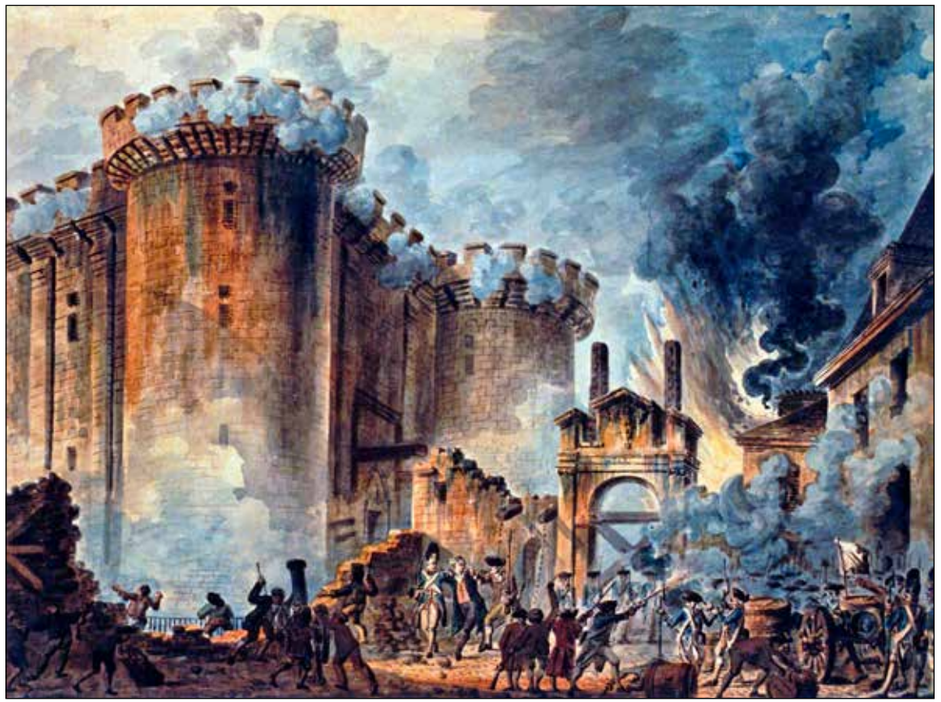

Maleri av den franske maleren Jean-Pierre Houel som viser Stormingen av Bastille slik maleren forestilte seg at hendelsen foregikk. Kilde: Wikimedia Commons.

Laste Revolutions in Naples. I sin bok *Parthenopeia* utgitt i 1654 brukte Howell «revolusjon» på en tilnærmet moderne måte. Rachum påpeker at Howells kjennskap til italiensk ledet til at han forsto «revolusjon» på en måte som var nærmere den italienske versjonen slik en finner det hos Giraffi.[41] Sannsynligvis, argumenter Rachum, så kjente Howell til definisjonen som var gitt «revolusjon» i Accademia della Crusca sin ordbok: «Rivolgimento. Og det er mer presist for stater enn noe annet».

En annen som skulle bruke «revolusjon» i en tilnærmet moderne betydning var den politiske teoretikeren James Harrington. Harrington brukte som regel andre begreper, men i sitt verk *The Prerogative of Popular Government,* utgitt i 1658, skrev han om to forskjellige type revolusjoner, en «naturlig revolusjon» og en «voldelig revolusjon». Den naturlige revolusjonen kom innenfra gjennom samspillet mellom sosiale og økonomiske krefter som har påvirkning på politikken. Voldelig revolusjon kom fra utsiden av staten.[42] Etter å ha gitt denne nokså presise definisjonen av «revolusjon» sluttet Harrington å bruke begrepet revolusjon. Rachum argumenter for at dette er et paradoks, samtidig som «revolusjon» som et politisk begrep forsvant fra Harrington sine tekster, dukket ordet opp «overalt» i England. Begrepet var nå blitt såpass akseptert i politiske kretser at det til og med ble brukt av høyt plasserte offiserer i den britiske marinen. Begrepet ble også brukt i brev skrevet av den franske ambassadøren i London, Antoine de Bordeux, flere ganger i tiden mellom november 1659 og mai 1660. Bordeux brukte begrepet «revolusjoner» blant annet til å beskrive endringene i styresett den siste tida. Han skal også ha brukt «revolusjon» til å beskrive forandring i regjeringen: «a great revolution in government». Ordbøker tok også til seg det nye begrepet. I den engelsk-italienske ordboken *John Florio's Italian-English dictionary* ble revolusjon definert på følgende måte: «A revolution, rivolutione, mutatione.»[43]

Selv om begrepet revolusjon begynte å infiltrere den politiske diskursen i Italia, England og Frankrike, kan man fremdeles ikke snakke om et moderne revolusjonsbegrep. Koselleck argumenterer for at den kanskje viktigste årsaken til dette, var det faktum at selv om det var utallige konflikter i middelalderen og renessansen i Europa, så var det som regel bare styresettet som forandret seg, mens den sosiale ordenen besto.[44] Når tidligere nevnte Bordeux skriver om

«A great revolution in government» handler det nettopp om dette, en forandring av styresett, som ikke er dyptgående nok til å falle under et moderne revolusjonsbegrep. Konflikter som ble utkjempet statene imellom, eller borgerkriger, var konflikter mellom de forskjellige stendene og hadde lite å gjøre med vanlige folk, selv om disse ble brukt som soldater i krigene.[45]

Et moderne revolusjonskonsept

Dette skulle til å endre seg i opplysningstiden 1688-1789, da begrepet ble mote blant de europeiske intellektuelle. En begynte nå å snakke om omveltninger og forandringer innenfor en rekke disipliner som strakte seg fra moral, lov, religion, økonomi, land, stater så vel som hele jordkloden.[46] For opplysningstidstenkerne var avsettelsen av Jakob II i 1688 blitt en vekker. At det var mulig å avsette en monark uten blodsutgytelse og erstatte styret med et parlament basert på maktfordelingsprinsippet, ble en vekker for opplysningstidstenkerne. Nå var det borgerkrig som ble forstått som noe sirkulert, mens revolusjon åpnet for nye muligheter.[47] Revolusjon ble utover opplysningstiden fjernet fra ideen om borgerkrig, noe som åpnet for utopiske muligheter blant datidens tenkere.[48]

Den Franske forfatteren Louis Sebastian Mercier utalte i 1772 at «Alt i denne verden er revolusjon».[49] Mercier moderniserte begrepet og knyttet det til fremskritt idet han knyttet begrepet til forandring i fremtiden.[50] Ideen om at en kunne forandre de betingelsene som var gitt ga tanken om fremtiden en helt ny dimensjon. Med opplysningstiden fikk man en forståelse av at man kunne forandre verden gjennom å først endre sin persepsjon av den.[51] Rousseau endret på premissene som lå under den tidligere revolusjonsforståelsen. Forandring var ikke noe som var underlagt naturens lover – slik Koselleck beskriver før-opplysningstidens naturalistiske revolusjonskonsept – men dynamikken som lå bak menneskets natur.[52]

Når tidligere nevnte Bordeux skriver om «A great revolution in government» handler det nettopp om [...] en forandring av styresett [...].

Etter stormingen av Bastillen 14. juli 1789, var ordet «revolusjon» sett på som en representasjon for menneskets herredømme over naturen. Historiens gang kunne endres gjennom menneskelig vilje.[53] Som et resultat, påpeker Koselleck, ble revolusjonskonseptet etter den franske revolusjon et metapolitisk konsept skilt fra den tidligere naturalistiske forståelsen av begrepet. Samtidig ble begrepet forvandlet fra å omhandle en spesifikk politisk prosess til å gjelde alt i denne verden.[54] Til og med staten var nå omfavnet av revolusjonen. Det franske ordet contrerrevolutionere – kontrarevolusjonær – ble rundt 1800-tallet oversatt til tysk som Staatsfeind – statsfiende. Alle som hadde respekt for staten måtte være en revolusjonær slik det ble definert av den venstre-hegelianske tradisjonen, fastslår Koselleck. På denne tiden skulle også konseptet revolusjon smelte sammen med konseptet om reform.[55] Samtidig som mennesket oppdaget at en selv hadde makten over historiens gang, fikk revolusjonsbegrepet også en sosial betydning. Selv om det alltid hadde fantes et sosialt aspekt i politisk uro ble det politiske målet for revolusjon nå sosial frigjøring – hele det sosiale systemet skulle forandres.[56] Avslutningsvis har Karl Marx gitt oss en tese som synliggjør denne nye sosiale bevisstheten på en presis måte: «Hver revolusjon oppløser den gamle samfunnsordningen, og i den grad er den sosial. Hver revolusjon styrter den politiske makten, og i den grad er den politisk.»[57]

Etter stormingen av Bastillen 14. juli 1789, var ordet «revolusjon» sett på som en representasjon for menneskets herredømme over naturen.

Konklusjon

Slik det har blitt vist ovenfor er revolusjonsbegrepets form og innhold resultat av en utvikling over tid, heller enn en enkelthendelse slik som den franske revolusjon. Både grekerne og romerne strevde med å utrykke konseptet revolusjon gjennom et enkelt begrep. Fra romerne fikk vi allikevel en viktig oppfinnelse, ordet «revolutio». Tidlig var dette begrepet knyttet til sjelelig himmelreise, men fikk etterhvert en astrologisk betydning som holdt seg inn i middelalderen og renes-

sansen. Det var i Italia at vi for første gang skulle se at ordet revolusjon ble brukt i en politisk betydning. Fra Italia tok den politiske betydningen veien til blant annet England og Frankrike. Avsettelsen av Jakob II vekket i opplysningstidsmennesket ideen om at en

Avslutningsvis er det interessant å gruble over om vi i dag befinner oss i en verden der utviklingen går så raskt, og så sporadisk, at det kan virke som om revolusjonen har omfavnet alt.

kunne forandre styresett uten hjelp av vold. Senere ved Mercier og Rousseau kom ideen om at mennesket ikke var underlagt naturens lover, men kunne bryte dem, og forme dem etter sin egen vilje. I kjølvannet av stormingen av Bastillen oppdaget også mennesket sin makt over historiens gang. Revolusjonsbegrepet, slik vi forstår det i dag, var blitt født. Avslutningsvis er det interessant å gruble over om vi i dag befinner oss i en verden der utviklingen går så raskt, og så sporadisk, at det kan virke som om revolusjonen har omfavnet alt. Vi lever kanskje selv inne i en pågående revolusjon, enten det skulle være innenfor teknologi, kultur eller medisin. Hvor veien går videre for begrepet er usikkert, men på bakgrunn av begrepets historie kan vi gjette oss til at det igjen kommer til å ta nye former og nye betydninger etterhvert som historien går sin vante gang.

Mattis Christensen Oldeide Vaaland (f. 1992) er master i historie fra Universitetet i Oslo.

NOTER

1 Fritt oversatt: «The term revolution indicates upheaval or civil war as well as long-term change, events, and structures that reach deep into our daily life» fra; Koselleck, Reinhart. Futures Past: On the semantics of historical time. New York: Columbia University Press, 2004. Side: 43

2 Hatto, Arthur. « "Revolution": An enquiry into the usefulness of an Historical term». *Mind 58,* nr. 232 (1949): 495-517. Side: 498

3 Ibid, 498

4 Timokrati er en styreform hvor makten fordelt ut ifra hvem som sitter på flest eiendommer.

5 Hatto, «The usefulness of an Historical term», 498

6 Ibid, 500

7 Ibid

8 Ibid

9 Ibid

10 Oversatt ved hjelp av: Master i historie, Ingar Stene.

11 Hatto, «The usefulness of an Historical term», 500.

12 Koselleck, «Futures Past», 47

13 Hatto. «The usefulness of an Historical term», 510

14 Rachum, Ilan. «The Entrance of the Word 'Revolution' into French Political Discourse (1648-1653)». *Historical Reflections/ Reflexions Historiques 23*, nr 2 (1997): 229-249. Side: 231.

15 Koselleck, «Futures Past», 46

16 Ibid

17 Ibid

18 Rachum, Ilan. «Italian Historians and the Emergence of the Term 'Revolution', 1644-1659». History 80, nr 259 (1995): 191-206. Side: 191.

19 Ibid, 192.

20 Fritt oversatt: «a change of circumstances for the worse», i: Rachum, "the Emergence of the Term 'Revolution'", 192.

21 Fritt oversatt: «Rivolgimento. And it is more accurate with regard to states than anything else» i: Ibid, 192

22 Ibid, 193

23 Ibid, 194

24 Ibid, 195

25 Rachum, Ilan. «French Political Discourse», 232

26 Rachum, «the Emergence of the Term 'Revolution'», 199.

27 Rachum, Ilan. The Meaning of "Revolution" in the English Revolution (1648-1660)». *Journal of the History of Ideas 56*, nr 2 (1995): 195-215. Side: 197.

28 Rachum, «English Revolution», 198

29 Ibid, 199

30 Ibid

31 Ibid

32 Ibid, 200

33 Ibid, 201

34 Koselleck, «Futures Past», 46

35 Det engelske samveldet er navnet på det England, Irland og Wales under republikken, 1649-1653 og 1659-1660

36 Rachum, «English Revolution», 203

37 Ibid, 204

38 Ibid

39 Ibid, 206

40 Koselleck, «Futures Past», 47

41 Rachum, «English Revolution», 207

42 Ibid, 211

43 Ibid, 212

44 Koselleck, «Futures Past», 47

45 Ibid

46 Ibid, 48

47 Ibid, 49

48 Ibid

49 Fritt oversatt: «Tout est revolution dans ce mode»; oversatt i Koselleck, «Futures Past», 48

50 Ungvari, Tamas. «Revolution: A textual Analysis». Nineteenth-Century French Studies 19, nr 1 (1990): 1-21. Side: 1.

51 Ibid, 5

52 Ibid, 8

53 Ibid, 10

54 Koselleck, «Futures Past», 50

55 Ibid, 51

56 Ibid, 52

57 Fritt oversatt: «Every revolution dissolves the old society, and to that extent it is social. Every revolution overthrows the old power, and to that extent it is political. »; i Koselleck, «Futures Past», 52

LITTERATUR

Hatto, Arthur. « "Revolution": An enquiry into the usefulness of an Historical term». *Mind 58*, nr. 232 (1949): 495-517

Koselleck, Reinhart. *Futures Past: On the semantics of historical time.* New York: Columbia University Press, 2004.

Rachum, Ilan. «Italian Historians and the Emergence of the Term 'Revolution', 1644-1659». *History 80,* nr 259 (1995): 191-206

Rachum, Ilan. «The Meaning of "Revolution" in the English Revolution (1648-1660)». *Journal of the History of Ideas 56,* nr 2 (1995): 195-215

Rachum, Ilan. «The Entrance of the Word 'Revolution' into French Political Discourse (1648-1653)». *Historical Reflections/ Reflexions Historiques 23*, nr 2 (1997): 229-249

Ungvari, Tamas. «Revolution: A textual Analysis». Nineteenth-Century French Studies 19, nr 1 (1990): 1-21

Trump og brexit kaster nå nytt lys over den norske EF-debatten i 1972:

DET NORSKE VELGEROPPRØRET I 1972

Velgeropprør er vår tids parallell til fortidens revolusjoner. Trump og brexit var opprør som overrasket alle, ikke minst ekspertene. Også Norge har hatt sine velgeropprør. Det største inntraff i 1972, da velgerne skulle si ja eller nei til norsk medlemskap i EF. Dagens opprør blant velgerne i USA og Storbritannia, kaster nå nytt lys over den første norske EF-striden.

HENRIK G. BASTIANSEN
Professor i historie
Høgskolen i Volda

Den 22. januar 1972 undertegnet statsminister Trygve Bratteli en handelsavtale mellom Norge og EF, etter lange forhandlinger. Dermed var alt klart for at Norge kunne bli med i EF. Forutsetningen var at det norske folk først fikk anledning til å si sin mening gjennom en rådgivende folkeavstemning.

På dette tidspunktet hadde EF-spørsmålet lenge vært en del av norsk politikk. Flere ganger i løpet av 1960-årene hadde politikerne diskutert et eventuelt norsk medlemskap. I juni 1967 la Per Bortens borgerlige fireparti-regjering faktisk frem en egen stortingsmelding som gikk inn for at Norge burde søke om fullt medlemskap i EF. Nyheten var hovedsak i Dagsrevyen samme kveld.[1] Likevel kom saken ikke lenger enn til allmenn diskusjon.[2]

Men nå i januar 1972, med Trygve Brattelis signatur på handelsavtalen, gikk EF-spørsmålet inn i en ny tid. Signaturen, og den kommende folkeavstemningen, innledet en fase der kampen om velgerne og folkemeningen nå ville bli hovedsaken i norsk politikk. EF-saken var stor og komplisert, men det hele munnet likevel ut i to enkle svar: ja eller nei til Norge i EF. Dette spørsmålet kom til å dominere i hele perioden fra 22. januar og frem til folkeavstemningen 25. september. Det viste seg snart at EF virket splittende; den delte familier, venner, naboer, foreninger og organisasjoner i et «for» eller «mot.» Norge hadde aldri før opplevd maken. Det ble tidens mest intense valgkamp i Norge.[3]

Trygve Bratteli og hans Arbeiderparti-regjering gikk selvfølgelig inn for medlemskap. Bratteli tilhørte høyresiden i sitt parti, den som gikk inn for et forent Europa. For mange sosialdemokrater i hans generasjon fremstod EF som et brobyggingsprosjekt som også

Trygve Bratteli (Ap) var statsminister under EF-valget i 1972. Han stilte ultimatum til sine velgere. Enten stemte folk ja, eller så ville regjeringen gå av. Foto: Råger/Wilhelm. Oslo Museum, Wikimedia Commons.

skulle forsone de krigførende partene fra andre verdenskrig. Standpunktet forenet mange sosialdemokrater over landegrensene i Europa. Den vest-tyske forbundskansleren, Willy Brandt, tenkte på samme måte og var grunnleggende positiv til EF-samarbeidet.[4] Den 23. august 1972 gikk Bratteli så langt at han, i en tale på Gjøvik, erklærte at et nei i folkeavstemningen ville bli oppfattet som et nei til hele regjeringens politikk. Han stilte med andre ord sine velgere overfor et ultimatum: enten stemte de ja, eller så gikk regjeringen av. Mange reagerte på det de oppfattet som et utilbørlig press på Arbeiderpartiets velgere. Men Bratteli fikk også støtte, ikke minst fra Høyre, som i like stor grad gikk inn for norsk EF-medlemskap. Partiets fremste talsmann, Kåre Willoch, var krystallklar EF-tilhenger. Slik kom EF-standpunktet til å forene Arbeiderpartiet og Høyre, som ellers var hovedmotstandere i norsk politikk. I arbeidslivet gikk også begge de store organisasjonene, LO og NAF, sammen inn for norsk EF-tilslutning. Talsmenn for norsk industrien og næringslivet mente det samme. Også eksperter og byråkrater mente nå at tiden var kommet for at Norge burde bli EF-medlem. Tilhenger-standpunktet fikk sin egen organisasjon; som rett og slett kalte seg «Ja til EF.» Slik kan man fortsette. Det syntes som om alle ansvarlige partier og organisasjoner, hele det offisielle Norge, gikk inn for at Norge skulle få sin permanente medlemsplass ved EFs hovedkvarter i Brussel.

Det viste seg snart at EF virket splittende; den delte familier, venner, naboer, foreninger og organisasjoner i et 'for' eller 'mot'.

De fleste norske aviser stod også på ja-standpunktet. Og de brukte sine førstesider, ledere og sitt nyhetsstoff i en uvanlig intens kampanje for et norsk ja. Faktisk stod hele 86 prosent av det samlede ukeopplaget til norsk presse på ja-siden. Bare 14 prosent av avisene stod på nei-standpunktet.[5]

Valgkampen som raste i ni måneder ble lengre enn vanlige norske valgkamper og langt mer bitter. Tem-

peraturen i avisene var høy, mens toleransen for motpartens synspunkter var lav. Daglig barket tilhengere og motstandere sammen i avisenes spalter, eller deltok i de hyppige EF-innslagene i radio og TV. Den siste tiden sendte fjernsynet åtte dramatiske EF-dueller mellom en tilhenger og en motstander. TV-dekningen ble så avsluttet fredag den 22. september, med hele tre EF-dueller på rad etter hverandre. Den siste av dem stod mellom statsminister Trygve Bratteli og Per Borten fra Senterpartiet.[6]

Så kom mandag 25. september. Hele Norge holdt pusten. Velgerne gikk i hopetall til sine stemmelokaler. 2,6 millioner stemmeberettigede i 444 kommuner og 607 valgkretser skulle avgi sine stemmer. Valgkampen var over. Nå gjenstod bare opptellingen. Og resultatene fra den ville foreligge utover kvelden, i fjernsynets direktesending fra NRK på Marienlyst. Den startet kl. 20.50 og ble allerede på forhånd bare kalt for «EF-natten.» Programlederne Lars-Jacob Krogh og Geir Helljesen ønsket seerne velkommen til Studio 1 i det enorme Fjernsynshuset. Bak dem var det montert en studiovegg med en stor pil som skulle vise fordelingen mellom ja- og nei-stemmer. Tydeligere kunne det ikke vises; resultatet av EF-striden skulle telles opp i en direkte TV-sending. Mer enn 800 mennesker var i arbeid på Marienlyst denne kvelden. 140 utsendinger fra utenlandsk presse, radio og fjernsyn var også tilstede. Klokken 21.00 tikket de første valgresultatene inn fra NTB, via datamaskinene til IBM. Den første landsoversikten viste et overveldende nei-flertall på 71, 6 prosent mot 28,4 prosent ja. Pilen på bakveggen trådte straks i funksjon. Oppleserne Else Solli og Knut Th. Gleditsch begynte straks å pepre seerne med nesten endeløse landsoversikter, fylkes- og kommuneoversikter, valgkretser og fremmøteprosenter, og kommentarer ble hentet inn fra politikere og partier. Etterhvert begynte ja-andelen å stige, mens nei-andelen sank. Pilen bak programlederne begynte å nærme seg 50/50-skillet, «som jo er den aller ytterste spenning som vi kan tenke oss», sa Lars-Jacob Krogh. Klokken 22.55 vippet pilen over til ja-flertall. Da steg stemningen kraftig i ja-leiren. Kåre Willoch ble bedt om en kommentar. Han håpet at flertallet ville holde seg. Klokken 23.10 lå resultatet på 52,6 prosent ja og 47,4 prosent nei. Jubelen steg ytterligere i ja-leiren. Norge var i ferd med å si ja til EF. Fra den norske ambassaden i Brussel ble det meldt at ventende champagne-flasker ble trillet inn.[7]

Men så skjedde det noe uventet. Nye tall viste at ja-flertallet begynte å synke, mens antallet nei-stemmer økte igjen. Pilen beveget seg på nytt mot 50/50-skillet. Ved midnatt lå det an til et resultat på 50, 9 prosent ja. Lars-Jacob Krogh sa at «dette går jo mot den rene kriminalroman.» Klokken 00.20 vippet pilen igjen over til nei-flertall. Deretter ble nei-sidens flertall gradvis styrket gjennom en serie av nye resultater. Nei-bevegelsens leder, Arne Haugestad, sa nå at «det norske folk er i ferd med å vinne en historisk seier.» Utover natten begynte kommentarene gradvis å endre karakter; den avventende holdningen gikk over til å ta mer og mer for gitt at nei-siden kom til å vinne. Klokken 01.30 var det klart for en avsluttende partilederdebatt, ledet av den erfarne intervjueren Herbjørn Sørebø. Der bekreftet statsminister Trygve Bratteli at hvis resultatet ble som det da så ut – nei-flertall – så ville hans regjering gå av. Det innebar også, sa han, at det ikke ville bli noe norsk EF-medlemskap. På skjermen lyste tallene fra den siste landsoversikten: 53,6 prosent nei mot 46,4 prosent ja.[8] Det utrolige hadde skjedd: Norge hadde sagt nei til EF.

Lars-Jacob Krogh sa at «dette går jo mot den rene kriminalroman».

Det var et sensasjonelt resultat som få egentlig hadde trodd på. For med sitt nei hadde velgerne avvist alle ja-argumentene fra Arbeiderpartiet, Høyre, LO og NAF. De hadde også avvist alle anbefalingene fra industrien og næringslivet, og fra eksperter og byråkrater. Ja, de hadde til og med avvist avisenes massive ja-kampanje gjennom ni måneders intens agitasjon. Mot alle odds hadde velgerne faktisk stemt nei. Det var et politisk jordskjelv. Hva i alle dager var det som hadde skjedd?

Hvordan det norske nei til EF i 1972 kan forklares har vært en utfordring både for politikere og forskere i lang tid etterpå.[9] Nei-sidens seier viste at det fantes større motstand mot EF-medlemskapet i Norge som helhet enn det tilhengerne kanskje hadde regnet med. Ja-standpunktet kom fra folkerike storbyer og fra ulike eliter, mens nei-standpunktet var en slags understrøm med forankring i distrikter, lokalsamfunn og primærnæringer. Egentlig var partiene mer delt enn de offisielle standpunktene tilsa. Sosialistisk Folkeparti var soleklar EF-motstander. Motstand preget også venstresiden i Arbeiderpartiet. Skillet mellom tilhengere og motstandere gikk dermed tvers igjennom landets

største parti. Også Venstre var splittet – så dypt at partiet kort etter folkeavstemningen ble delt i to. Senterpartiet gikk derimot samlet imot EF. Vi ser her at motstanden lå i en slags sentrum-venstre-allianse. I tillegg kom en rekke ad hoc-organisasjoner, som var dannet utelukkende for å kjempe for nei-standpunktet. Den største av dem var «Folkebevegelsen mot norsk medlemskap i EEC», ledet av høyesterettsadvokat Arne Haugestad. Folkemøter og protester mot EF foregikk over hele landet og la grunnlaget for en kontrær grasrot-motstand, et standpunkt som EF-tilhengerne betraktet som fullstendig urealistisk for Norge. Ja-siden må åpenbart ha trodd på seier, før valgresultatet forelå.

Pressen kom nok også til å undervurdere EF-motstandens omfang. Ja-standpunktet ble fremmet energisk både i arbeiderpressen og i høyrepressen, anført av henholdsvis Arbeiderbladet og Aftenposten. De 14 prosentene med aviser som stod på nei-siden inkluderte Dagbladet og Senterpartiets aviser, slik som Nationen og Østlendingen. Mange pressefolk sa etterpå at avisene aldri mer måtte komme i konflikt med folkeflertallet i en så viktig sak. Gleditsch og Hellevik har siden påvist at årsaken til at så mange norske aviser stilte seg på ja-siden var at de opptrådte lojalt mot sine partiers EF-standpunkt.[10] På denne tiden var jo norske aviser fortsatt en partipresse. Andelen nei-aviser ville altså vært langt større hvis partipressen ikke hadde eksistert. Vi kan derfor si at partipresse-systemet tvang avisene til å innta et ja-standpunkt som mange journalister var uenige i. Derfor oppstod det mye strid mellom avisene og partiene i tiden etterpå. Opprivende konflikter preget både arbeiderpressen, venstrepressen, senterpartipressen og til og med høyrepressen etter 1972.[11] Slik ble EF-striden faktisk også begynnelsen på slutten for hele den norske partipressen, selv om det ennå tok et par tiår til før den forsvant helt

Selv i dag er det fortsatt usikkert hvilke elementer vi bør tillegge størst vekt når vi skal forklare nei-sidens seier i 1972. Legger man vekten på hvordan folk flest møtte EF-saken i sitt dagligliv, så vil lokalt grasrotengasjement, lokale foreninger og organisasjoner være viktige. Like relevant er det å peke på massemedienes rolle i EF-striden. Siden ja-standpunktet dominerte så mye av norsk presse, ble NRKs behandling viktig. Og i NRK fant kringkastingssjef Torolf Elster frem til en ny og helt uventet løsning. Han erklærte at NRK skulle praktisere et prinsipp om balanse på «meget kort» sikt, og da mente han innad i hvert eneste EF-program i radio og TV. Han satte ned egne utvalg som skulle godkjenne alle EF-innslag. Men det aller mest nyskapende var at Elster valgte å avvike fra NRKs vanlige valgdekning, der sendetiden ble fordelt mellom partiene. Siden EF-saken kun hadde to standpunkter bestemte han at hele NRKs dekning skulle bygges opp rundt denne motsetningen: Alle EF-innslag skulle derfor balan-

«Ja til EF» brukte blant annet båt langs kysten for å fiske ja-tilhengere. Kilde: Wikimedia Commons.

seres mellom EF-tilhengere og EF-motstandere. Og denne balansen skulle være strengest mulig, med en sendetidsfordeling nærmest mulig 50/50 til hver. Dette er forklaringen på de mange EF-duellene som fjernsynet sendte mot slutten av valgkampen. For å undersøke i hvilken grad NRK lyktes med å oppnå et så strengt balansekrav, engasjerte Elster en svensk professor, Jørgen Westerståhl fra Gøteborg. Etter en grundig studie av alle EF-programmene i radio og TV i siste del av valgkampen, konkluderte han med at «Balans mellan parterna hade åstadkommits, även på kort sikt...».[12] Denne balansen i NRK stod i stor kontrast til pressens 86-14-fordeling mellom tilhengere og motstandere, og kom til å sette hele partipressen i relieff.[13]

Med dette kunne Torolf Elster si seg fornøyd. Han hadde en professors ord på at NRK hadde oppnådd hans mål om streng balanse. Det var viktig for ham, for det var jo ingen selvfølge at dekningen skulle skje på denne måten. Hvis Elster hadde oppfattet EF-debatten som et vanlig valg, ville det vært nærliggende at NRK heller fordelte sendetiden mellom partiene, uavhengig av EF-standpunkt. I ettertid er Elsters beslutning om todeling av EF-dekningen i NRK blitt ansett som «en av de viktigste forutsetningene for nei-flertallet den 25. september», som Stein Ørnhøj har påpekt.[14] Denne avgjørelsen legitimerte nemlig nei-siden som en selvstendig politisk aktør og nei-standpunktet som et seriøst politisk standpunkt, ved å gi den rettighet som en av to sider, istedenfor å la den komme til orde gjennom partisystemet. Holdt opp mot ja-sidens mange øvrige aktører og den massive ja-kampanjen i pressen, måtte det bli viktig at NRK lot nei-siden slippe til på like fot som EF-tilhengerne. I Danmark, som holdt sin folkeavstemning om EF kort tid etter Norges, ble avgjørelsen en annen. Danmarks Radio lot i stedet partiene få hovedrollen i EF-kampen, og resultatet der ble

det omvendte av det i Norge. Mens Norge stemte nei til EF, stemte Danmark ja. Danmark fikk dermed ikke det velgeropprøret som preget Norge så sterkt i 1972. Dette er også en av forklaringene på at Danmark er med i EU - og Norge ikke.

Sett fra i dag, etter brexit og Trump, har EF-striden i 1972 fått fornyet aktualitet. I Norge anno 1972 malte EF-tilhengerne et dystert bilde av fremtiden hvis landet ble stående utenfor. De ville ikke ha trodd sine egne ører om noen den gang hadde fortalt dem at om noen tiår ville EU-samarbeidet få størst motstand nettopp blant partiene på høyresiden i Europa, for i Norge var jo EF-motstanden venstresidens store sak, i allianse med det politiske sentrum. Fra 1972 til 2017 ser vi altså at motstanden mot EF/EU har skiftet ideologisk fra venstresiden i Norge til høyresiden i Storbritannia og andre EU-land. I dag ser vi tydelig at Norge faktisk gikk foran med sin EF-motstand i 1972 – i et velgeropprør som trosset partiene, avisene og elitene på en måte som likner på dagens velgeropprør – selv om opprørerne i dag har annen ideologi og andre argumenter enn de som ble brukt under den norske EF-debatten i 1972.

Henrik G. Bastiansen (f. 1964) er professor i historie ved Høgskolen i Volda.

NOTER

1 Bastiansen 1996: 193-94

2 Bastiansen 2006: 377-78

3 Dahl & Bastiansen 1999: 458ff, Bastiansen 2006: 377ff

4 Lorenz 2013

5 Jfr. Gleditsch & Hellevik 1977, Bastiansen 2006: 397ff

6 Dahl & Bastiansen 1999: 465-66

7 Dahl & Bastiansen 1999: 466ff

8 Dahl & Bastiansen 1999: 466-469

9 Gleditsch & Hellevik 1977, Bastiansen 2006

10 Bastiansen 2006: 395-96, Gleditsch & Hellevik 1977

11 Bastiansen 2009: 118ff

12 Sit. e. Dahl & Bastiansen 1999: 458ff

13 Bastiansen 2006:377ff

14 Sit. e. Dahl & Bastiansen 1999: 471-472

LITTERATUR

Bastiansen, Henrik G.: (1996): *Fra referat til reportasje. Dagsrevyen 1960-1969,* KULTs skriftserie nr. 52/Norges forskningsråd

Bastiansen, Henrik G. (2006): *Da avisene møtte TV. Partipressen, politikken og fjernsynet 1960-1972,* doktoravhandling, Oslo: Humanistisk Fakultet/UiO

Bastiansen, Henrik G. (2009); *Lojaliteten som brast. Partipressen i Norge fra senit til fall 1945-2000,* Pressehistoriske skrifter nr. 11, Oslo: Norsk Pressehistorisk Foreining

Dahl, Hans Fredrik og Henrik G. Bastiansen (1999); *Over til Oslo, NRK som monopol 1945-1981,* Oslo: Cappelen

Gleditsch, Nils Petter & Ottar Hellevik: *Kampen om EF,* NAVF, Oslo 1977

Lorenz, Einhart: *Willy Brandt. Et politisk liv,* Res Publica, 2013

Norsk Rikskringkasting sendte på valgdagen den 25. september 1972 en valgsending som var så spennende at programleder Lars-Jacob Krogh til slutt sa at «dette går jo mot den rene kriminalroman». Kilde: Wikimedia Commons.

PROSESS ELLER REVOLUSJON?

Overgangen til neolitikum og spredningen av jordbruk til Sør-Norge, 3900-2400 f.Kr.

Overgangen fra jakt og fiske til jordbruk er en definerende hendelse i menneskets historie. Arkeologer har i godt og vel 150 år spurt seg hvordan jordbruket kom til Skandinavia, og nye metoder gir oss stadig nye svar. Men har vi egentlig kommet nærmere enn forståelse av fenomenet? I denne teksten vil jeg presentere en oversikt over sentrale tema knyttet til forskningen på sørnorsk neolitikum.

STEINAR SOLHEIM
Prosjektleder
Kulturhistorisk museum, Universitetet i Oslo

Matbehovet i verden øker og matjord er en knapp og verdifull ressurs. Hva som vil bli våre viktigste matkilder er hyppig diskutert og ofte trekkes marine ressurser frem som fremtidens matkammer. Mens den norske kystlinjen er ca. 100 000 km lang og byr på en rekke ulike og rike ressurser, regnes tre prosent av Norges samlete flateinnhold som potensielt jordbruksareal.

Også i vår eldste historie var kystens ressurser verdifulle og i hele Norge finner vi omfattende spor etter noen av eldste kysttilpassede steinalderkulturene i Europa.[1] Lenge var kysten det viktigste matkammerset for menneskene som bodde her til lands, og det er på ingen måte tegn på ressursknapphet blant steinalderens kystbefolkning. Sammenlignet med områder lenger sør har imidlertid forholdene for jordbruk alltid vært relativt begrenset. Likevel forsøkte man for omkring 6000 år siden å livnære seg som bønder også i denne delen av Europa. Sunt bondevett? Neppe!

Hva er «neolitikum»?

Enkelte hendelser eller perioder i menneskets historie er ansett som avgjørende endringer fra en tilstand til en annen. Én slik hendelse er at mennesker – i ulike områder og til ulike tidspunkt – begynte å dyrke jorden og holde husdyr. Arkeologen Vere Gordon Childe kalte dette fundamentale skiftet i menneskets kultur for «den neolittiske revolusjon».[2] Overgangen fra en økonomi basert på jakt og sanking av ville ressurser til en temming og domestisering av dyr og planter, førte med seg viktige økonomiske og sosiale endringer.

Arkeologer har debattert hvordan dette skiftet forekom i ulike områder og hva det innebar i godt og vel 150 år. Temaet blir fortsatt diskutert og er gjenstand for omfattende forskning. «Neolitikum» er for mange tett knyttet til jordbruk og økonomisk endring, men innenfor arkeologisk forskning har perioden, eller begrepet, hatt flere betydninger. Neolitikum var opprinnelig ansett som en kronologisk periode og en del av et evolu-

sjonistisk utviklingstrinn i menneskets historie. Seinere har det blitt vurdert som en rein teknologisk endring, mens enkelte forskere har sett på det som et ideologisk skifte og en ny måte å tenke på.[3]

Forståelsen av hva tidsperioden vi kaller neolitikum har representert har både endret seg i tråd med ulike forskningsparadigmer og forskningsperspektiver, men også gjennom tilveksten av ulike data. Lenge var det kun materiell kultur, som flintøkser og keramikk, som ga oss informasjon om en ny samfunnsorden og endringer i ervervsgrunnlaget, men etter hvert ble også beinmateriale og kornrester viktige informasjonskilder. Fra i stor grad å være knyttet til det arkeologiske fagfeltet har forskningen på den tidlige jordbrukskulturen de seinere år også begynt å omfatte andre fagdisipliner som evolusjonsbiologi og genetikk. Studier av gammelt DNA (aDNA[4]), men også isotopanalyser, har gitt oss nytt og viktig kildemateriale som kan kaste lys over spredningen av jordbruk i Europa ved å se hvordan folk har flyttet på seg og inngått i ulike kontaktnettverk. De nye analysemulighetene stiller i mange sammenhenger også det øvrige arkeologiske materialet i nytt lys, hvilket åpner for revurdering av gamle teorier.

Domestisering av ville planter og dyr oppstod i flere deler av verden, uavhengig av hverandre.

Spredningen av jordbruket

Domestisering av ville planter og dyr oppstod i flere deler av verden, uavhengig av hverandre.[5] De eldste sporene etter jordbruk i Midtøsten er datert til ca. 10 000 f.Kr., og i løpet av de neste 6000 år spredte jordbruket seg raskt gjennom Europa.[6] Overgangen fra mesolitikum til neolitikum – eller skiftet fra jakt og sanking til jordbruk – er generelt definert ved introduksjonen av ett eller flere såkalte neolittiske elementer – «den neolittiske pakke». I Nord-Europa omfatter denne pakken korn, tamdyr, keramikk, slipte steinøkser og økt bofasthet. Nå er det likevel ikke slik at keramikk kun var å fin-

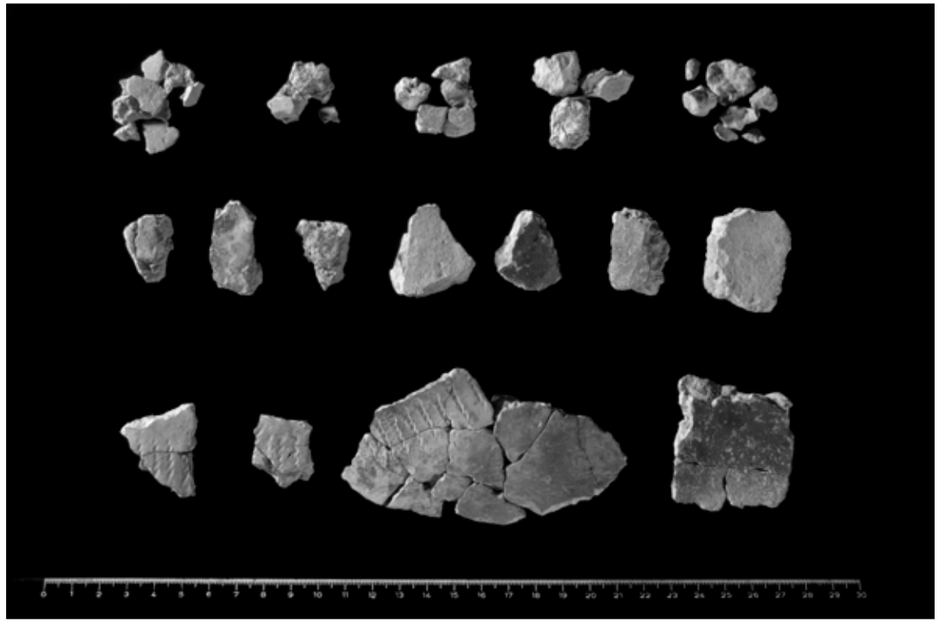

Traktbegerkeramikk fra Vøien i Bærum. Keramikken er fragmentert, men kan kjennes igjen med de karakteristiske strekene på karets yttervegger. Foto: Kirsten Bjørndal, Kulturhistorisk Museum.

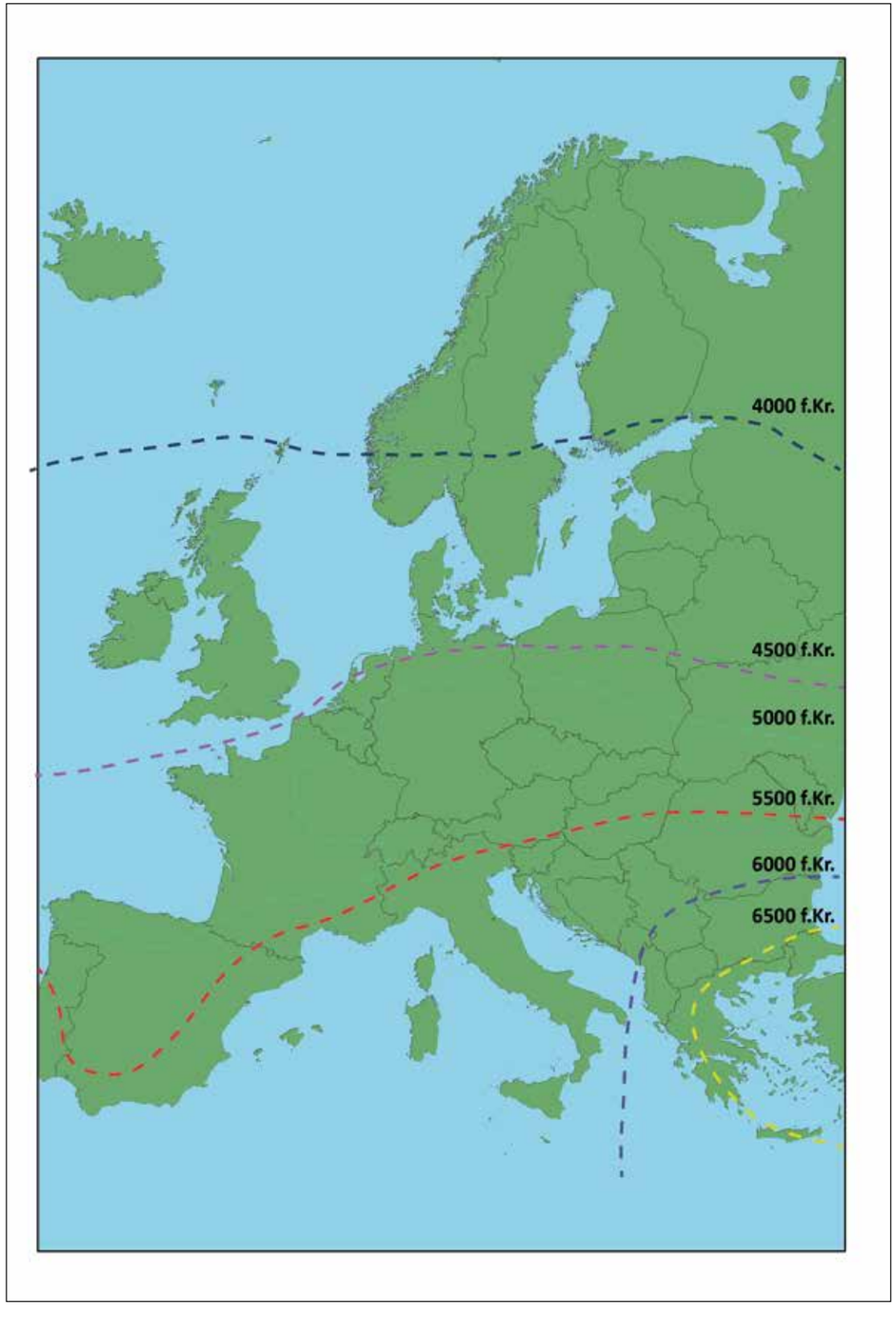

Kartet viser hvordan jordbruket gradvis spredte seg over det europeiske kontinentet. Dateringene er basert på Rowley-Conwy (2011) og Norgeshistorie.no «Jordbruk – en ny levemåte». Figur: Steinar Solheim.

ne i jordbrukssamfunn. Verdens eldste keramikk, som er ca. 20 000 år gammel, er funnet i Kina – i en hule brukt av jegere.[7] Et mer hjemlig eksempel er bruken av keramikk i Nord-Norge ca. 2500 år før de første spor etter dyrkning og husdyrhold i landsdelen.[8] Dette demonstrer vanskeligheten med å legge enkle kriterier til grunn for å definere denne endringsprosessen.

De neolittiske elementene ble nødvendigvis ikke introdusert samtidig i en region. Det virker klart at det tok en viss tid fra ett eller flere neolittiske elementer ble introdusert i et område til det faktisk var etablert et fullverdig jordbrukssamfunn i samme område.[9] Eksempelvis er de fleste forskere enig om at det er en tidsmessig forskjell på ca. 500 år fra de eldste dokumentert sporene etter domestiserte planter og dyr i Sør-Skandinavia, til det er bevis for utstrakt jordbruksaktivitet i det samme området.[10]

Den geografiske spredningen av jordbruket i Europa var ikke sammenhengende i tid fra sør til nord. I de nordeuropeiske kystområdene, Norge inkludert, er det påvist et betydelig opphold i spredningen av jordbruk.[11] Mens jordbruket i løpet av 2000 år spredte seg med de båndkeramiske kulturene over hele det europeiske kontinentet, fra Balkan i sør til Nord-Tyskland og Benelux i nord, stoppet spredningen opp for en periode på ca. 1500 år ved grensen til Danmark og ved den engelske kanal.

De nye metodene og studiene viser at det i mange sammenhenger trolig ikke har vært snakk et 'enten eller', men heller 'både og'.

Det er påvist at det var kontakt mellom fangstgrupper og jordbrukere bosatt i henholdsvis dagens Danmark og Nord-Tyskland, og at gruppene utvekslet og byttet gjenstander med hverandre.[12] Selv om det var kontakt og utveksling av varer mellom grupper nord og sør for denne grensen medførte det ingen økonomisk endring eller opptak av jordbruk i fangstsamfunnene i nord på lang tid. Etter 1500 år spredte jordbruket seg videre inn i Skandinavia, og da det først spredte seg videre, skjedde det raskt. De eldste sporene etter korn, tamdyr og/eller keramikk er mer eller mindre sammenfallende i tid i store deler av Skandinavia, og er radio-

Reproduksjon av traktbegerkeramikk. Dekoren på karets hals og buk er karakteristisk for keramikktypen. Foto: Gaute Reitan, Kulturhistorisk museum.

karbondatert til de første hundreårene etter 4000 f.Kr.[13]

Skandinavias første bønder, og hvordan de kom hit

Det eldste jordbruket i Skandinavia er knyttet til «Traktbegerkulturen» som har fått sitt navn etter utformingen av tidstypiske keramikkar med traktformet hals. Den materielle kulturen innenfor Traktbegerkulturen har likheter når det gjelder keramikkdekor, karformer, økser og gravskikker, og komplekset var utbredd over store deler av Nord- og Sentral-Europa (4200 f.Kr. – 2800 f.Kr.) og i Skandinavia (ca. 4000 – 2800 f.Kr.).

Hvordan jordbruket har spredt seg til, og videre inn i, Skandinavia har vært forklart på ulike måter. Det er i hovedsak tre forklaringsmodeller som har vært rådende:

1. **Migrasjon av mennesker**
   - Jordbruk ble spredt ved at mennesker tok med seg kunnskapen til nye områder gjennom migrasjoner og/eller kolonisering. Enten lærte jordbrukere fangstgrupper å drive jordbruk eller så fortrengte de nyankomne jordbrukerne de eksisterende fangstgruppene.

2. **Overføring av ideer og lokal utvikling**
   - Jordbruk oppstod lokalt og uavhengig av hveran-

dre i ulike regioner, og tanken her er at ideen om jordbruk spredte seg fra fangstsamfunn som hadde tatt opp jordbruk til andre fangstgrupper.

3. **Integrasjon av mennesker og ideer**
   - Dette perspektivet er en kombinasjon av migrasjon og lokal utvikling. I tråd med dette synet samhandlet små grupper med jordbrukere med fangstgrupper som deretter begynte å praktisere jordbruk. Fangstgrupper som tok opp jordbruk kan igjen ha spredt dette videre til andre fangstgrupper.

Nye analyser, nye svar?

Lenge dreide diskusjonene seg ofte om enten migrasjon eller diffusjon som årsaksforklaring på spredning av jordbruk. I norsk arkeologi er det eksempelvis skissert to retninger innenfor forskningen, hvor «Sheteligskolen» vektla migrasjon, mens «Brøgger-skolen» argumentert for intern endring og lokal utvikling.[14] Nye analysemetoder har utfordret etablerte syn på spredningen av jordbruket. Spesielt har muligheten for å undersøke menneskers genetiske opphav vært viktig. Flere av disse analysene peker på at migrasjoner har vært viktig for hvordan jordbruket har spredt seg gjennom Skandinavia og Europa for øvrig. Dette står i kontrast til synet om intern utvikling i fangstsamfunn som lenge har vært rådende. Det er imidlertid knyttet enkelte problemer til studiene av aDNA, først og fremst ved at kildematerialet, det vil si antall analyserte individer, er sparsommelig og at det dermed trekkes vide konklusjoner basert på et tynt empirisk grunnlag.[15]

Introduksjonen av jordbruket kan dermed kanskje sidestilles med en revolusjon på grunn av den betydningen det fikk for menneskene som holdt til i Sør-Norge [...].

I tillegg til aDNA-analyser har analyser av strontiumisotoper i menneskebein og tenner gitt oss informasjon om hvordan mennesker har flyttet på seg, ettersom berggrunn og løsmasser i forskjellige regioner har ulike strontiumverdier. Strontiumsignalene i for eksempel tannemaljen fungerer som et «geografisk arkiv», og vi kan dermed fastslå om en person opprinnelig kommer fra regionen hun eller han er begravet i eller er innflytter.[17]

Det skal sies at ikke alle DNA- eller strontiumanalyser indikerer at migrasjon er den viktigste årsaksforklaringen for spredningen av jordbruk. En nylig publisert studie av DNA-analyser av skjeletter fra Latvia og Ukraina viser at jordbruk sannsynligvis ble tatt opp av lokale jeger-sankere. Det forekommer en viss blanding av DNA-materiale i løpet av neolitikum, men forskerne mener at deres studie belyser at jordbruket kan ha blitt spredt som idé eller konsept, og at det dermed viser at det har vært variasjoner i hvordan jordbruk har blitt introdusert i ulike regioner.[18]

«Både og» eller «enten eller»?

De nye analysemetodene har gitt oss viktig innsikt i kulturhistoriske tema, men også mer fagteorietiske forhold. Diskusjoner knyttet til spredning av jordbruk har lenge vært preget av motstående tolkningsperspektiver – migrasjon versus diffusjon. De nye metodene og studiene viser at det i mange sammenhenger trolig ikke har vært snakk et «enten eller», men heller «både og». Samfunn er og har vært dynamiske og både mennesker og ideer flytter på seg.

DNA-analyser gir oss informasjon om at måten jordbruket har spredt seg på til ulike regioner varierer, et perspektiv som for øvrig har vært viktig innenfor studier basert på tradisjonelle kildekategorier. Det er imidlertid en viktig lærdom at denne type utviklingsprosesser er kompliserte i seg selv, og at det samtidig er komplisert for oss arkeologer å rekonstruere prosessene, for i neste omgang tolke dem. Det fremstår også klart at vi må ta hensyn til flere kildekategorier for å forstå mekanismene som ligger bak og er deler av slike omfattende hendelser. I løpet av de seinere år har også stadig flere forskere tatt utgangspunkt i at denne type prosesser er fleksible og dynamiske. Et perspektiv som inkluderer muligheten for både migrasjon og overføring av ideer og intern utvikling, får dermed støtte av stadig flere forskere.[19]

Tidlig jordbruk i Sør-Norge

Overgangen til neolitikum i Sør-Norge kan, på bakgrunn av boplassfunn med keramikk og/eller slipte flint- og bergartsøkser, tidfestes til mellom 3900 og 3800 f.Kr. Selv om det er funnet mange gjenstander fra traktbegerkulturen i Sør-Norge, er det ikke påvist entydige spor etter jordbruk fra den tidligste delen av neolitikum (3900-3500 f.Kr.). Keramikk og slipte flintøkser er utvekslet med grupper i Sør-Skandinavia og tilvirket lokalt med inspirasjon eller utgangspunkt i gjenstander fra sør, uten at det kan tas til inntekt for at det ble dyrket og holdt tamdyr her til lands.

Dronefoto fra Skogstjern. Har det vært dyrket bygg på markene langs Skogstjern allerede i neolitikum? Foto: Et8 Rugtvedt-Dørdal, Kulturhistorisk museum.

Selv om de materielle sporene fra den tidlige delen av neolitikum er relativt rike i Sør-Norge, er de arkeologiske og naturvitenskapelige sporene etter jordbruk fra den innledende fasen av neolitikum svake. Kvalitative funn, som for eksempel korn eller melkerester i keramikkar, er det få av. De eldste tamdyrbeina som er påvist i Sør-Norge kan dateres til 3300-2900 f.Kr.,[20] hvilket er minst 600 år yngre enn de eldste dateringene av boplasser med keramikk og flintøkser.[21] Det er heller ikke funnet direktedaterte korn i arkeologiske kontekster som er eldre enn ca. 3500 f.Kr., og det er først i seinneolitikum, fra ca. 2400 f.Kr., at korn opptrer regelmessig på boplasser i regionen.

Spor etter jordbruk i myr og tjern

Kvantitative data som pollenanalyser gir oss indikasjoner, om enn mer indirekte, på at jordbruk og husdyrhold kan ha forekommet ganske tidlig også i Sør-Norge. På bakgrunn av analyser av pollen fra innsjøer og myrer er det argumentert for at det ble dyrket og holdt husdyr her allerede i tidligneolitikum (3900-3300 f.Kr.). Eksempelvis er det funnet kornpollen fra bygg (*Hordeum*) i en pollenanalyse fra Skogstjern i Bamble i Telemark, som er datert til ca. 3600 f.Kr.[22] Bygg er selvpollinerende og spres derfor kun over korte avstander, og i teorien skal dette tilsi at det har eksistert åkerlapper rett i nærheten av Skogstjern. Tilsvarende spor er også funnet i andre områder, men et problem med flere av analysene er at de enten er usikkert datert eller at det kun er funnet ett kornpollen i prøvene. I de sammenhenger hvor det kun er påvist ett kornpollen i prøvene, er det heftet en del usikkerhet til resultatet. Eksempelvis kan materialet ha flyttet på seg på grunn av forstyrrelser i sedimentene, samtidig som et enslig kornpollen også kan forveksles med ville arter, noe som gjelder spesielt for bygg.[23]

Vi skal imidlertid ikke så langt unna før vi kan vise til konkrete spor og direkte bevis for at det har vært dyrket korn og holdt husdyr. Fra Bohuslen i Vest-Sverige finnes det overbevisende spor etter tidlig og mer omfattende jordbruk enn de indirekte dataene fra myrer og tjern i Sør-Norge. Her er det blant annet funnet korn som er C14-datert til tidligneolitikum fra flere boplasser, og tamdyrbein samt matrester i keramikkar kan også C14-dateres til perioden.[24] Dersom vi vurderer det vestsvenske materialet i sammenheng med sporene fra norsk side av Svinesund, bør vi kanskje ikke helt og holdent avvise

at det ble drevet jordbruk også i Øst-Norge i denne tidlige fasen.

1500 år med prøving og feiling

Funn av økser og keramikk viser, sammen med vegetasjonshistoriske analyser, at impulser fra jordbrukende samfunn lenger sør fikk innpass i Øst-Norge i tidligneolitikum. De svake indikasjonene på korndyrkning og husdyrhold viser imidlertid at jordbruket trolig ikke har hatt viktig økonomisk betydning i de første 1500 årene av neolitikum. Alt tyder på at de første forsøkene på å etablere en jordbruksbosetningen og jordbruksøkonomi opphørte etter en tid. Hvorvidt disse første jordbrukerne gikk tilbake til en livsstil basert på fangst og fiske, eller om de ble fordrevet av grupper med fangstfolk eller at fangstfolk og bønder eventuelt levde side om side, er ikke klart.

I løpet av neolitikum ser vi gjentatte, spede forsøk på å drive jordbruk, men det skulle ta lang tid før jordbruket ble den vanligste måten å leve på i Sør-Norge. Det er først fra ca. 2400 f.Kr. at jordbruket ble av sentral økonomisk betydning, og samtidig endret samfunnsformen seg radikalt fra de foregående periodene i dette tidsrommet. Dette brå økonomiske og kulturelle skiftet sammenfaller med en annen markant endring på kontinentet med fremveksten av ekspansive grupper knyttet til Klokkebegerkulturen.[25]

Prosess og revolusjon?

Hvordan kan vi forstå spredningen av jordbruket til Sør-Norge? Det var langvarig kontakt mellom grupper i Sør-Norge og fra områder lenger sør uten at det ser ut til at jordbruket fikk gjennomslag som levevei. Det er 1500 år i forskjell fra de eldste sporene som kan knyttes til jordbrukende grupper, til vi kan se en markant sosial og økonomisk endring i Sør-Norge. Dette vitner om en langvarig prosess hvor vi kan identifisere ulike hendelser eller forsøk på å innføre og etablere dyrking og tamdyrhold i regionen. Trolig har denne prosessen vært drevet fram av kontakt mellom fangstgrupper og jordbrukere i ulike regioner samtidig som mennesker med kunnskap om jordbruk har vandret inn i Sør-Norge.

Introduksjonen av elementer knyttet til traktbegerkulturen og hvordan disse ble et vanlig innslag i Sør-Norge i den tidligste fasen av neolitikum og raskt fikk et lokalt preg, skal trolig forstås som at eksisterende fangstgrupper aktivt valgte å integrere de nye materielle elementene i sitt samfunn.[26] Introduksjonen av jordbruket kan dermed kanskje sidestilles med en revolusjon på grunn av den betydningen det fikk for men-

Navn	Periode	Beskrivelse
Båndkeramisk kultur	5500-4500 f.Kr.	Første jordbrukskulturene i Europa, spesielt knyttet til loess-områdene i Sentral-Europa. Oppkalt etter keramikkens dekor.
Traktbegerkultur	4000-2800 f.Kr.	Traktbegerkulturen har sitt navn etter karakteristisk type keramikkar med traktformet hals. Dette var Nordvest-Europas første jordbrukskultur, med store lokale variasjoner.
Gropkeramisk kultur	3200-2400 f.Kr.	Neolittisk fangstkultur. Oppkalt etter dekorform på keramikken.
Snorkeramisk kultur	2800-2400 f.Kr.	Neolittisk fangstkultur. Oppkalt etter dekorform på keramikken.
Stridsøkskultur	2800-2400 f.Kr.	Jordbrukskultur. Oppkalt etter en type økser som ofte opptrer i mannsgraver fra perioden.
Klokkebegerkultur (dolktid)	2500-1800 f.Kr.	Klokkebegerkulturen er Vest-Europas eldste metallkultur og har fått navnet sitt fra de klokkeformede keramikkar/drikkebegre.

Oversikt over sentral neolittiske kultur i vår region. Kulturene har fått sine navn gjennom særlige materielle utrykk. De fleste kulturbetegnelsene rommer variasjoner i materiell kultur, men også i erverv. Kilde: http://www.norgeshistorie.no/yngre-steinalder/mennesker/0206-steinalderkulturer.html

neskene som holdt til i Sør-Norge – skiftet medførte en betydningsfull sosial og kulturell forandring både på kort og lang sikt – til tross for at det tok lang tid før korn og melkeprodukter ble sentralt i ervervet.

De nye gjenstandene og jordbruket representerte først noe nytt og fremmed, men ble snart viktige kulturelle elementer i samfunnet i Sør-Norge. Over tid fikk elementene innflytelse på samfunnets grunnstruktur ved at menneskene valgte å drive jordbruk og dermed endret livsstil. Indikasjoner på jordbruk i pollenanalyser vitner også om tidlige og gjentatte forsøk på å etablere jordbruk i regionen, uten at det ser ut til å ha lykkes. Kanskje kan det skyldes klimatisk årsaker, eller kanskje var den kulturelle investeringen som krevdes for å endre livsstilen så radikalt, for stor.

Forsøk på å drive jordbruk og holde tamdyr til tross, det tilgjengelige arkeologiske materialet fra Sør-Norge tyder på at det var fangst og fiske som var de viktigste livsgrunnlaget også i neolitikum. Etter en 1500 år lang periode med prøving og feiling, endret imidlertid hverdagen seg fullstendig og jordbruket fikk for alvor gjennomslag også i Sør-Norge.

Steinar Solheim (f. 1982) har Phd. i arkeologi. Han arbeider som prosjektleder ved Kulturhistorisk museum, Universitetet i Oslo. Han arbeider blant annet med eldre og yngre steinalder og med demografi i Fortiden.

NOTER

1 Bjerck 2009

2 Childe 1929

3 Prescott 1996: 77; Rowley-Conwy 2004:583

4 aDNA = gammelt DNA, og referer her til metoden med å ekstrahere og rekonstruere DNA-sekvenser fra gammelt og nedbrutt prøvemateriale, for eksempel menneskebein fra neolittiske graver. I hovedsak er det mitkondrielt DNA, som nedarves på morssiden, som har vært analysert.

5 Fuller mfl. 2014: 6147

6 Colledge mfl. 2005: 137

7 Wu mfl. 2012

8 Skandfer 2003

9 Whitehouse og Kirleis 2014: 3

10 Gron og Rowley-Conwy 2016

11 Rowley-Conwy 2011: 439-440

12 Klassen 2002; Sørensen 2012

13 F.eks. Fischer 2002; Hallgren 2008; Sørensen 2014

14 Glørstad 2006; Solheim 2012

15 F.eks. Malmström mfl. 2009; Skoglund mfl. 2012

16 Strontium (Sr) er et grunnstoff. Sammensetningen av strontiumisotoper varierer mellom ulike steder. Lokale signaturer i strontiumisotoper er mer eller mindre konstante gjennom menneskets historie, og er dermed velegnet til å studere geografisk opphav (Sjögren mfl. 2009). Strontium i tannemaljen reflektere de strontiumverdiene som er typiske for regionen personen oppholdt seg i den tiden da tannen ble dannet, altså i barndommen og ungdomsår.

17 F.eks. Sjögren mfl. 2009: 86-87

18 Jones mfl. 2016: 5-6

19 Se f.eks Sørensen 2014: 24 med anført litteratur

20 Radiokarbondateringen er 4405 ± 65 BP (Høgestøl og Prøsch-Danielsen 2005)

21 Høgestøl og Prøsch-Danielsen 2005:26

22 Wieckowska-Luth mfl. 2013

23 F.eks. Lahtinen og Rowley-Conwy 2013:7

24 Sjøgren 2012

25 Prescott 2012: 115-116

26 Solheim 2012: 257-261

LITTERATUR

Bjerck, Hein Bjartmann "Colonizing Seascapes: Comparative Perspectives on the Development of Maritime Relations in Scandinavia and Patagonia". Arctic anthropology, 46/1–2, 2009, pp. 118–131.

Childe, Vere Gordon. The Danube in Prehistory. Oxford: Oxford University Press, 1929.

Colledge, Sue, Conolly, James. og Shennan, Stephen. "The Evolution of Neolithic Farming from SW Asian Origins to NW European Limits!, European Journal of Archaeology, 8:2, 2005, pp. 137-156. DOI: 10.1177/1461957105066937

Fischer, Anders. "Food for Feasting ? An evaluation of explanations of the neolithisation of Denmark and southern Sweden". I A. Fischer & K. Kristiansen (eds.): *Food for feasting. The neolithisation of Denmark - 150 years of debate.* Sheffield Archaeological Monographs 12, Sheffield: J. R. Collis, 2002, pp. 341-393.

Fuller, Dorian, Q., Tim Denham, Manuel Arroyo-Kalin, Leilani Lucas, Chris J. Stevens, Ling Qin, Robin G. Allaby og Michael D. Purugganan. "Convergent evolution and parallelism in plant domestication revealed by an expanding archaeological record". PNAS, 111:17, 2014, pp. 6147-6152. www.pnas.org/cgi/doi/10.1073/pnas.1308937110

Glørstad, Håkon. Neolittisk renessanse. Hypoarkeologiske tekster om neolitikum i Sør-Norge. Oslo Arkeologiske Serie, vol. 4. Universitetet i Oslo, 2006.

Gron Kurt og Peter Rowley-Conwy. "Herbivore diets and the anthropogenic environment of early farming in southern Scandinavia". The Holocene, 2016, pp.1-12. DOI: 10.1177/0959683616652705.

Hallgren, Fredrik. Identitet i Praktik. Lokala, regionala och överregionala sociala sammanhang inom nordlig trattbägerkultur. Uppsala: Coast to coast-book 17, 2008

Høgestøl, Mari og Lisbeth Prøsch-Danielsen. "Impulses of agropastoralism in the 4th and 3rd millennia BC on the south-western coastal rim of Norway". Environmental Archaeology 11, 2006, pp. 19-34. DOI 10.1179/174963106x97034.

Jones, Ebbie R., Gunita Zarina, Vyacheslav Moiseyev, Emma Lightfoot, Philip R. Nigst, Andrea Manica, Ron Pinhasi and Daniel G. Bradley. "The Neolithic Transition in the Baltic Was Not Driven by Admixture with Early European Farmers". Current Biology 27, 2016, pp. 1-7. http://dx.doi.org/10.1016/j.cub.2016.12.060.

Klassen Lutz. "The Ertebølle Culture and Neolithic Continental Europe I A. Fischer & K. Kristiansen (eds.): *Food for feasting. The neolithisation of Denmark - 150 years of debate.* Sheffield Archaeological Monographs 12, Sheffield: J. R. Collis, 2002, s. 304-317.

Lahtinen, Maria og Peter Rowley-Conwy. "Early Farming in Finland. Was there Cultivation before the Iron Age (500 BC)"? European Journal of Archaeology 2013, pp.1-25. DOI 10.1179/1461957113Y.000000000040.

Malmström, H., Gilbert, M. G., Thomas, M. G., Brandström, M., Storå, J., Molnar, P., Andersen, P. K., Bendixen, C., Holmlund, G., Götherström, A. & Willerslev, E. "Ancient DNA Reveals Lack of Continuity between Neolithic Hunter-Gatherers and Contemporary Scandinavians". Current Biology, vol. 19, pp. 1–5.

Prescott, Christopher. "Was there really a Neolithic in Norway"? *Antiquity* 70, 1996, pp.77-87.

Prescott, Christopher. "Third millenium transformations in Norway: Modelling an interpretative platform". I C. Prescott og H. Glørstad (red.) Becoming European. The transformation of third millennium Northern and Western Europe, 2012 Oxford: Oxbow books, pp. 115-127.

Rowley-Conwy, Peter. "How the west was lost. A reconsideration of agricultural origins in Britain, Ireland and southern Scandinavia". Current Anthropology 45, 2004, pp. 83-113.

Rowley-Conwy, Peter. "Westward Ho! The spread of agriculture from Central Europe to the Atlantic". Current Anthropology 52, 2011, pp. 431-451.

Sjögren, Karl-Göran, Douglas T. Price, og Torbjörn Ahlström, T. "Megaliths and mobility in south-western Sweden. Investigating relationships between a local society and its neighbours using strontium isotopes". Journal of Anthropological Archaeology 28, 2009, pp. 85–101. doi:10.1016/j.jaa.2008.10.001

Skandfer, Marianne. Tidlig nordlig kamkeramik. Typologi – kronologi – kultur. Dr.art.-avhandling. Universitetet i Tromsø, 2003.

Skoglund, Pontus, Helena Malmström, Maanasa Raghavan, Jan Storå, Per Hall, P, Eske Willerslev, T. P. Gilbert, Anders Götherström og Mattias Jacobsson "Origins and Genetic Legacy of Neolithic Farmers and Hunter-Gatherers in Europe". Science 336, 2012, pp. 466-469.

Solheim, Steinar. Lokal Praksis og Fremmed opphav. Arbeidsdeling, sociale relasjoner og differensiering i østnorsk tidligneolitikum. Ph.D. avhandling, Universitetet i Oslo, 2012.

Sørensen, Lasse. "Fremmede økser som sædekorn for neolitisering – Agrarsamfundenes ekspansion mod Sydskandinavien". I Flemming Kaul og Lasse Sørensen (red.) Agrarsamfundenes ekspansion i nord. Symposium på Tanums Hälleristningsmuseum, Underslös, Bohuslän, d. 25.-29. Maj 2011. Nordlige Verdener. København: Nationalmuseet, 2012, pp. 8-30.

Sørensen, Lasse. From hunter to farmer In northern Europe. Migration and adaptation during the Neolithic and Bronze age. Acta Archaeologica 85:1. Oxford: Wiley, 2014

Whitehouse, Nicky og Wiebke Kirleis. "The world reshaped: practices and impacts of early agrarian societies". Journal of Archaeological Science 51, 2014, pp. 1–11. http://dx.doi.org/10.1016/j.jas.2014.08.007

Wieckowska-Luth, Magdalena, Walter Dörfler og Wiebke Kirleis. Early farming in Southern Norway: pollen analytical investigations at Lake Skogtjern, Bamble (Telemark). Final report. Institute of Pre- and Protohistoric Archaeology Christian-Albrechts-University, 2013.

Xiaohong Wu, Chi Zhang, Paul Goldberg, David Cohen, Yan Pan, Trina Arpin, Ofer Bar-Yosef. 2012. Early Pottery at 20,000 Years Ago in Xianrendong Cave, China. Science 336, 2012. 10.1126/science.1218643

Sjögren, Karl-Göran. Neolitisering i Västsverige. En översikt over källäget. I Flemming Kaul og Lasse Sørensen (red.) Agrarsamfundenes ekspansion i nord. Symposium på Tanums Hälleristningsmuseum, Underslös, Bohuslän, d. 25.-29. Maj 2011. Nordlige Verdener. København: Nationalmuseet, 2012, 73-86.

REVOLUSJONEN SOM SKULLE FORANDRE VERDEN

Oktoberrevolusjonen i Russland 1917

De russiske bolsjevikene grep makten i arbeiderklassens navn for å utløse den store internasjonale proletariske revolusjon. En revolusjon som aldri kom. Oktoberrevolusjonen var allikevel med på å forandre verden og skapte ringvirkninger frem til vår tid.

JON EMIL HALVORSEN
Masterstudent
Universitetet i Oslo

Visjonen om en bedre verden

Nylig dukket det opp en gammel film av tegnede stillbilder i Russland, laget ved filmstudioet DiaFilm i Sovjetunionen i 1960.[1] Filmen har tittelen «I år 2017» og var ment til å vises for skolebarna på et såkalt «filmoskop», en slags lysbildefremviser. Den skulle gi et profetisk bilde av hvordan Sovjetunionen og verden ville se ut nettopp i år 2017, året som markerer hundreårsjubileet for Oktoberrevolusjonen[2] i Russland. Vi får et innblikk i en svært futuristisk verden, med atomtog, stjerneskip, værmaskiner og byer under jorden, en verden der de siste kapitalister har blitt nedkjempet og jorden har blitt et kommunistisk paradis.

Troen på at Sovjetunionen var på den «riktige» siden av historien i forhold til det kapitalistiske Vesten, og at den proletariske verdensrevolusjonen, arbeiderklassens revolusjon, en dag ville være fullendt, sto sterkt i 1960. Det var bare et spørsmål om tid.

I dag, i jubileumsåret, ser situasjonen ganske annerledes ut; Sovjetunionen har opphørt å eksistere, kommunistene sitter ikke lenger ved makten i Russland og kommunismen som en verdensomspennende ideologi med bred støtte og et alternativ til den bestående samfunnsorden har i stor grad mistet sin tiltrekkende kraft. Allerede da filmen ble laget i 1960 hadde revolusjonen for lengst stagnert, og grunnlaget for nettopp dette kan spores tilbake til Oktoberrevolusjonen selv.

Tittelen på denne artikkelen antyder en dobbelt betydning: Oktoberrevolusjonen i 1917 var ment å være starten på en internasjonal proletarisk revolusjon ført av arbeiderklassen i alle land. Dette var i tråd med de russiske revolusjonæres forståelse av den marxistiske ideologi. På den annen side antyder tittelen at begivenhetene i Russland i oktober 1917 faktisk forandret verden i stor grad, om enn ikke på den måten de revolusjonære hadde sett for seg. Jeg vil i denne artikkelen se på noen av de sosiale og politiske forhold som ledet frem til de revolusjonære omveltningene i Russland i 1917, og redegjøre nærmere for noen av de begivenhetene og faktorene som var med på å utløse Oktoberrevolusjonen samme år. Videre vil jeg også drøfte tanken om Oktoberrevolusjonen som hendelsen som skulle utløse den store proletariske verdensrevolusjonen, og hva som bidro til at denne aldri ble realisert.

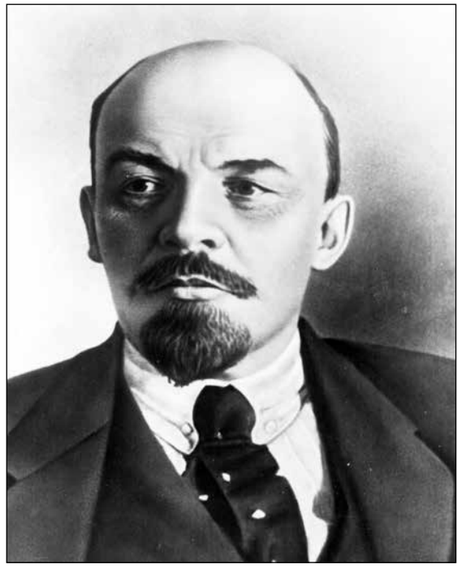

Vladimir Lenin. Foto: Wikimedia Commons

Februarrevolusjonen og maktdelingen

Vinteren 1916-1917 var en av de kaldeste på lenge og den tredje vinteren i verdenskrigen. Dette gjorde forholdene enda tøffere for innbyggerne i Russland. Det var brødmangel og mange fabrikker måtte stenge eller trappe ned på grunn av mangel på brensel. Brødkøene og antall arbeidsledige økte. Den økende misnøyen med krigen mot Tyskland bidro til å øke frustrasjonen betraktelig. Det pågikk streiker og demonstrasjoner nesten daglig i hovedstaden Petrograd i januar og februar 1917. Da dette igjen skjedde den 23. februar, på den internasjonale kvinnedagen, var det få som trodde det skulle lede til noe mer. Ledende sosialister i byen, som bolsjeviken Shliapnikov, skal ha fnyst av tanken på en revolusjon: «Hvilken revolusjon? Gi arbeiderne litt brød og det vil roe seg».[3] Men denne februardagen i 1917 skulle allikevel bli annerledes.

Den 23. februar holdt kvinnelige fabrikkarbeidere protestmøter før de marsjerte ut av fabrikklokalene og ut i hovedgatene mens de ropte: «Ned med krigen! Ned med de høye levekostnadene! Ned med sulten! Brød til arbeiderne!»[4] De fikk etter hvert med seg menn fra andre fabrikker og flere streiker og demonstrasjoner spredte seg gjennom Petrograd. Brødmangelen, krigsmotstanden, de elendige forholdene for arbeiderne, bøndenes krav på eierskap over større deler av jorden og gammelt hat mot det stadig undertrykkende eneveldet, alt fløt nå sammen i protestene mot regimet. Februarrevolusjonen var i gang. Den skulle ende med tsar Nicolaj den andres abdikasjon en drøy uke senere, og med det slutten på Det russiske keiserdømmet og Romanov-dynastiets 300 år ved makten. Da tsaren beordret at demonstrasjonene skulle slås ned med makt, og flere hundre demonstranter hadde blitt drept, begynte flere og flere soldater å desertere og sluttet seg til de revolusjonære. Med dette hadde regimet tapt. Revolusjonen hadde seiret, og Den russiske provisoriske regjering ble dannet den 3. mars. Den var en midlertidig regjering utgått av Dumaen, den russiske nasjonalforsamlingen, og skulle styre frem til en grunnlovgivende forsamling kunne tre sammen mot slutten av året. Den provisoriske regjering besto for det meste av medlemmer av borgerskapet og representanter fra det liberale Kadettpartiet utgjorde kjernen. Disse var representanter for en reformvennlig elite hvorav mange var forretningsmenn. Mange øynet nå et håp om at denne regjeringen kunne løse landets mange problemer og komme folkets krav i møte. Derimot måtte Den provisoriske regjering fra dag én finne seg i å dele makten med representanter for arbeiderne, bøndene og soldatene organisert i Petrogradsovjetet.[5] Sovjetet skulle fungere som en motvekt til ensidig «borgerlig» politikk fra regjeringen. Det skulle bli en svært ustabil maktdeling, som frem mot oktober gikk mer og mer til fordel for Sovjetet. Sosialisten Alexander Kerenskij fra Det sosialistrevolusjonære parti (SR-partiet) kom etterhvert inn i regjeringen for å fungere som en mellommann. Han tok etterhvert over som regjeringssjef, men fikk en vanskelig oppgave. En manglende evne til å få Russland ut av verdenskrigen, og en stadig forverret økonomisk situasjon for store deler av befolkningen førte til hyppige regjeringskriser og demonstrasjoner i mange byer, deriblant Petrograd. Lederen for det marxistiske Bolsjevikpartiet, Vladimir Lenin, hadde i april vendt tilbake fra sitt eksil i Sveits for å ta del i de politiske begivenhetene, og proklamerte «apriltesene».[6] Dette var direktiver til partiet om å kreve all makt til sovjetene og avslutte samarbeidet med Den provisoriske regjering. Han skulle komme til å få en avgjørende rolle i den kommende revolusjonen den høsten.

Oktoberrevolusjonen

Innen august 1917 virket det mer og mer sannsynlig at Den provisoriske regjering skulle falle, spørsmålet var bare hvordan. Etter flere kriser om våren og sommeren var avstanden mellom regjeringen, Petrogradsovjetet og folket, større enn noensinne. Et mislykket kuppforsøk av general Kornilov i slutten av august fikk negative konsekvenser for Kerenskij grunnet hans dårlige håndtering av kuppforsøket og mulige støtte til Kornilovs intensjoner.[7] Hærledelsen ble også sterkt svekket og den tyske fremrykkingen mot Petrograd fortsatte samtidig som soldatene viste en økende misnøye mot sine offiserer. Forholdene var nå gunstige for mer handling fra bolsjevikenes side. Bolsjevikene økte sin oppslutning mye grunnet deres manglende tilknytning til Den provisoriske regjering og avstand til borgerskapet. Deres kompromissløshet og radikalisme gjorde dem mer og mer populære som re-

presentanter for arbeidermakt og væpnet opprør mot regimet. Ved overgangen august-september klarte de å sikre flertall i både Petrogradsovjetet og Moskvasovjetet. Arbeidet mot den kommende nasjonale Sovjetkongressen i oktober ble nå intensivert, og kampropet «all makt til sovjetene» så nå ut til å kunne bli oppfylt. Lenin var derimot usikker og utålmodig; forholdene lå nå mer til rette for en sosialistisk samlingsregjering og det så ut til at dette kunne bli utfallet av kongressen i oktober. Skulle derimot bolsjevikene ikke miste sin innflytelse, *måtte* de etter Lenins mening handle raskt.[8] Verdensrevolusjonen sto for dørene mente Lenin, såfremt bolsjevikene nå grep sjansen. Historien ville ikke tilgi dem om de ikke gjorde det.[9] En væpnet maktovertakelse, en revolusjon, måtte gjennomføres før den 20. oktober som var datoen for kongressens begynnelse. Derimot var det dyp uenighet innad i bolsjevikledelsen om akkurat dette.[10] Hvorfor risikere alt på et slikt sjansespill når det allikevel syntes å gå deres vei på langt fredeligere måter? På den annen side kan det se ut til at Lenins tanke om en voldelig maktovertakelse gradvis slo rot hos partiledelsen.[11] Lenin fortsatte å insistere og skrev brev etter brev fra Finland der han nå hadde måttet gå i eksil, og oppfordret til handling. Dette var et vinn eller forsvinn for Lenin og revolusjonen slik han forestilte seg den. Han måtte få partiet over på sin side. I begynnelsen av oktober tok han til slutt sjansen på å reise tilbake til Petrograd med fare for å bli arrestert.

Det kan diskuteres hvorvidt Bolsjevikpartiets styrende prinsipp om demokratisk-sentralisme, at man kommer frem til et vedtak på demokratisk vis for så å innordne seg dette og partiledelsen fullt og helt, hadde mye av æren for deres suksess i revolusjonen. Lenin hadde allerede i sitt ideologiske verk «Hva må gjøres?» fra 1902 insistert på viktigheten av et sentralisert og disiplinert parti.[12] På den annen side var det mye uenighet i partiledelsen om nettopp hva man skulle gjøre, og partiet var på ingen måte så disiplinert som man kan få inntrykk av. Innad i partiledelsen hadde det på denne tiden utviklet seg flere ulike synspunkter på videre handling. Et av dem besto i å vente til Den nasjonale sovjetkongressen åpnet, for så å erklære all makten overført til denne. Flesteparten blant partilederne så fremdeles ut til å ha støttet dette alternativet.[13] Allikevel skulle Lenin få gjennomslag for sin vilje. På et møte med partiets sentralkomité den 10. oktober overtalte han den til prinsipielt å støtte et væpnet opprør som en naturlig fullbyrdelse av den sosialistiske revolusjonen. Derimot var det kun de færreste som mente at dette opprøret burde skje umiddelbart. Man fortsatte forberedelsene til den kommende Sovjetkongressen for en mulig maktoverføring der. Bolsjevikene og andre sosialister konsoliderte sine posisjoner. I den sosialistiske pressen fortsatte diskusjonene om et væpnet opprør og på gaten lød spørsmålet «Hva planlegger bolsjevikene å gjøre?»[14] Følelsen av at noe var i gjære bredte seg og en militant stemning bygde seg opp i takt med forberedelsene til Sovjetkongressen. To dager før den skulle ha startet ble den utsatt fra 20. oktober til den 25. Det var akkurat den tiden bolsjevikene trengte for å samle styrke nok til et mulig kupp. Spenningen steg enda mer. Den endelig utløsende årsaken skulle vise seg å bli Kerenskijs aksjon den 24. oktober.

Kerenskij og Den provisoriske regjering hadde blitt mer og mer alarmert i dagene før Sovjetkongressen skulle åpne; den massive støtten til all «makt til sovjetene» og rødegardistenes aktiviteter var grunn nok til uro. I tillegg kom det faktum at regjeringen nå så ut til å miste kontrollen over hæren fullstendig. Valget sto mellom å handle nå eller vente på at Sovjetkongressen skulle åpne og se an utviklingen der. Kerenskij valgte det første.

«Lenge leve arbeidernes, soldatenes og bøndenes revolusjon!»
- Lenin

I de tidlige morgentimene den 24. oktober raidet en liten milits under regjeringens kontroll trykkeriene til to bolsjevikaviser og ødela dem. Planen var så å arrestere noen medlemmer av Petrogradsovjetets militærrevolusjonære komité, for deretter å samle lojale tropper for å beskytte Vinterpalasset i tilfelle et motangrep skulle komme. Da nyheten om regjeringens handlinger spredte seg ble dette umiddelbart fordømt som en kontrarevolusjonær handling. Ordre ble sendt til revolusjonskomiteer i de respektive militære avdelinger om å gjøre dem kampklare. Oktoberrevolusjonen var i gang.

I løpet av den 24. oktober begynte styrker lojale mot sovjetet i økende grad å trappe opp konfrontasjonen med regjeringsstyrkene. De tok kontroll over flere og flere av institusjonene i byen. De møtte stadig mindre motstand fra de som fremdeles var lojale til regjeringen og få skudd ble avfyrt da de færreste ønsket å ofre livet for en regjering som nå var dømt til å tape. Da Sovjetkongressen åpnet som planlagt den 25. oktober hadde de revolusjonære allerede overtaket. Men én ting gjensto: å avsette selve regjeringen der den fremdeles satt bak murene i Vinterpalasset. Sovjetstyrkene hadde inntil morgenen 25. oktober untatt en defensiv strategi; målet var fremdeles å forsvare den kommende Sovjetkongressen mot en kontrarevolusjon. På dette tidspunkt valgte den militærrevolusjonære komiteen å følge Lenins ønske om å gå offensivt til verks og fjerne regjeringen med makt. Beleiringen av Vinterpalasset begynte. Da bestemte Lenin seg for at tiden var inne for å erklære maktovertakelsen i en skriftlig proklamasjon til folket. Denne ble raskt trykket, spredt og lest opp rundt om i hovedstaden:

> «Til Russlands borgere! Den provisoriske regjering er styrtet. Statsmakten er overgitt organet til arbeidernes og soldatenes Petrogradsovjet, Den Militærrevolusjonære Komiteen, som står i spissen for proletariatet og garnisonen i Petrograd. Den saken som folket har kjempet for – et øyeblikkelig forslag om en demokratisk fred, avskaffelsen av adelens jordeiendommer, arbeidernes kontroll over produksjonen, opprettelsen av en sovjetregjering – seieren i denne saken er sikret. Lenge leve arbeidernes, soldatenes og bøndenes revolusjon!»[15]

Men i Vinterpalasset satt fremdeles resten av Den provisoriske regjering og nektet å overgi seg. Sent på kvelden begynte det som har blitt kjent som den dramatiske «stormingen av Vinterpalasset».[16] I virkeligheten var det en langt mindre dramatisk hendelse. Angriperne vandret inn i palasset heller enn å storme det og forsvarerne tok til å rusle hjem.[17] Ved 2-tiden om morgenen den 26. oktober var stort sett hele palasset overtatt og Den provisoriske regjering avsatt og arrestert. Februarregimet hadde falt og makten i Petrograd var offisielt overført til Petrogradsovjetet. I virkeligheten var det nå Bolsjevikpartiet som, gjennom sovjetet, hadde den virkelige makten. På kongressen ble det til manges forbauselse proklamert at sentralmakten nå skulle overtas av Folkekommissærenes råd - et råd bestående kun av medlemmer av bolsjevikpartiet. Lenin ble overhodet for den nye regjeringen. Kuppet var gjennomført. Valgene til Den grunnlovgivende forsamling ble allikevel holdt som planlagt i november, men da Bolsjevikpartiet led nederlag til fordel for bl.a. SR-partiet bestemte de seg for simpelthen å oppløse hele forsamlingen den 6. januar. Bolsjevikene hadde altså ikke bred nok støtte i folket. På den annen side kunne de hevde at de ikke representerte hele folket, men kun proletariatet, og i henhold til marxistisk doktrine skulle de etablere proletariatets diktatur. Bolsjevikene hadde stor støtte fra arbeiderklassen, men det fantes ingen garanti for at den skulle vedvare. Friedrich Engels hadde advart om at hvis et sosialistisk parti tar makten for tidlig kan det bli isolert og bli et undertrykkende regime.[18] Allikevel var dette en sjanse Lenin var villig til å ta.

Borgerkrigen

Bolsjevikene hadde nå tatt makten i Petrograd, og, etter en ukes kamphandlinger, også i Moskva. Til tross for det var situasjonen fremdeles svært usikker i store deler av Russland. Lokale sovjeter i provinssentrene måtte kjempe mot lokale borgerlige regjeringer, og i mange av disse sovjetene hadde ikke bolsjevikene makten alene.[19] Flere av de ikke-russiske delene av riket som for eksempel Finland, Ukraina og de baltiske landene ønsket selvstendighet. Dermed oppsto det en svært ustabil og anarkisk tilstand i landet. I mars 1918 skrev det nye regimet i Petrograd under fredsavtalen i Brest-Litovsk, og trakk med det Russland ut av første verdenskrig, noe som hadde vært en av de viktigste kampsakene for Lenin og bolsjevikene. Nå sto i stedet en annen krig på trappene. I det sørlige Russland samlet en del tidligere offiserer fra den keiserlige armés lojale styrker seg og admiral Kolchak etablerte et anti-bolsjevistisk regime i Sibir. Disse fikk samlebetegnelsen «Den hvite armé».[20]

Frem fra asken av det gamle tsarriket steg noen år senere Sovjetunionen.

Fra utlandet kom støtte fra blant annet britiske, franske, amerikanske og japanske ekspedisjonsstyrker. Det skulle bli en av de mest brutale borgerkrigene i nyere tid. Frem fra asken av det gamle tsarriket steg noen år senere Sovjetunionen, som utviklet seg til å bli en sterkt sentralisert, undertrykkende og lukket partistat. Regimet ble med andre ord noe ganske annerledes enn den oppløsningen av statsmakt og spredning av verdensrevolusjonen Lenin og de andre bolsjevikene hadde sett for seg før kuppet i oktober. Allikevel var de overbevist om at borgerkrigen nettopp var en del av denne verdensrevolusjonen. For bolsjevikene kom bekreftelsen på dette ved at ekspedisjonstyrkene deltok i konflikten på de hvites side. Det var sosialismens kamp mot imperialismen som utspilte seg inne i Russland slik de så det. Den politiske venstresiden i

Røde gardist milits patruljerer i Petrograd under Oktoberrevolusjonen 1917. Foto: Wikimedia Commons

flere europeiske land organiserte mot slutten av verdenskrigen store demonstrasjoner mot sine respektive regjeringer. Krigstrettheten og de økonomiske problemene hadde nådd sitt høydepunkt. Historien så ut til å være på bolsjevikenes side. Det internasjonale proletariatet hadde reist seg mot sine undertrykkere. Til tross for det skulle den tilsynelatende internasjonale revolusjonære gløden vise seg å bare være et blaff. Samtidig fortsatte borgerkrigen i Russland. Etter hvert skjønte Lenin og de andre bolsjevikene at spredningen av revolusjonen ikke ville gå slik de hadde trodd. I stedet skiftet de fokus og konsentrerte seg om å sikre sosialismen i Russland. I håp om at revolusjonen en dag ville fortsette også utenfor dets grenser. Da borgerkrigen var over i 1922 hadde den internasjonale revolusjonsånden i det store og hele dødd ut. Tilbake i sitt hjemland satt bolsjevikene med makten i en stat som nå ble stadig mer lukket for omverdenen og fikk sitt totalitære og mest brutale høydepunkt under Lenins arvtager Josef Stalin. Historikeren Eric Hobsbawm skriver at statens interesser etter hvert seiret i Sovjetunionen til fordel for den internasjonale revolusjonens interesser.[21]

Bolsjevikene hadde stor støtte fra arbeiderklassen, men det fantes ingen garanti for at den skulle vedvare.

Verdensrevolusjonen som aldri kom

Man kan stille spørsmålet om hvorvidt bolsjevikenes maktovertakelse i oktober kunne vært stanset, om det diktaturet som Lenins parti etablerte kunne ha vært unngått, og om landet kunne ha blitt spart for den opprivende konflikten som kom. Det som er sikkert er at det helt til det siste var et ønske blant medlemmene i sovjetene, og også blant bolsjevikene, om å danne en sosialistisk samlingsregjering. Denne skulle bestå av medlemmer fra blant annet bolsjevikene, mensjevikene og de sosialistrevolusjonære, og skulle etableres på Sovjetkongressen.[22] Svært få ville risikere å velte hele revolusjonen ved å handle for tidlig, og hadde det ikke vært for Kerenskijs og Den provisoriske regjerings forhastede handlinger den 24. oktober ville antakelig ikke stemningen for en væpnet maktovertakelse vært så stor. Allikevel var det Lenins stadig økende press på partiledelsen om å ty til makt som fikk vektskålen til å tippe i favør av et kuppforsøk.

Uansett var den politiske situasjonen i landet og især i hovedstaden på denne tiden prekær og kaotisk. Kerinskijs regjering var svak og støtten til sovjetmakt var så sterk blant arbeidere, bønder og soldater at forholdene lå til rette for en radikal endring. At den kom i form av Oktoberrevolusjonen slik vi kjenner den kan etter min mening hovedsakelig tilskrives to ting: Kerenskijs ugjennomtenkte handling den 24. oktober, som praktisk talt leverte revolusjonen til bolsjevikene, og Lenins urokkelige kompromissløshet og insistering på at bolsjevikene måtte gripe makten. For historikeren Orlando Figes var Lenins person så viktig at han har brukt betegnelsen «Lenins revolusjon» om oktoberrevolusjonen.[23] Det må allikevel tilføyes at bolsjevikene var svært tilpasningsdyktige til den skiftende situasjonen og lyttet til folkets ønsker om fred, brød og land og ønsket om all makt til sovjetene. Slik sikret de seg en stadig økende støtte i arbeiderklassen men også innad i sovjetene.[24]

Tilbake sto en stat som lukket seg stadig mer inn i seg selv og forsøkte å opprettholde sitt alternative samfunnssystem.

Jeg har gjennomgående kommet tilbake til at bolsjevikene trodde sterkt på en internasjonal proletarisk revolusjon, og at hendelsene i Russland i 1917 kunne være starten på nettopp dette. Dette gjenfinner vi i den marxistiske ideologien som især Lenin og de andre bolsjevikledere var glødende tilhengere av; en internasjonalisme og enhet av arbeiderklassene i alle verdens land. I hvert fall i de industrielt utviklede land. De var også overbevist om at det statsløse samfunnet ville tre frem som følge av revolusjonen. Til sammen var det dette som berettiget maktovertakelsen i bolsjevikenes øyne, og grunnen til at Lenin mente at man måte gripe den historiske muligheten. Trotskij var til og med så sikker i troen på dette at når han ble utnevnt til folkekommissær for utenrikssaker, tilsvarende utenriksminister, trodde han at han kun skulle utstede noen få revolusjonære proklamasjoner i dette embetet, for så å «stenge sjappa.»[25] Det skulle vise seg å ikke bli så enkelt.

Karl Marx hadde mot slutten av sitt liv et håp om at en russisk revolusjon kanskje kunne fungere som en slags utløser for en proletarisk revolusjonsbølge i de mer utviklede industriland i Vest-Europa.[26] Lenin og mange av de andre marxistiske revolusjonære innså at forholdene for en sosialistisk revolusjon ikke var til stede i Russland ennå. Skulle revolusjonen allikevel lykkes var den avhengig av å bli spredt til andre land. Det så riktig nok ut til at nettopp dette var i ferd med å skje da første verdenskrig gikk mot slutten og sosial uro spredte seg i flere europeiske land som følge av krigen. Krigstrettheten og ønsket om fred hadde stort sett erstattet patriotismen som hadde splittet den europeiske arbeiderbevegelsen ved krigens utbrudd. De gamle keiserrikene falt og i Tyskland brøt det til og med ut en revolusjon (1918-19) som allikevel mislyktes og til slutt stagnerte, men ikke uten først å ha etablert den kortvarige Bayerske Sovjetrepublikk i 1919. Ungarn fikk også sin sovjetrepublikk samme året. Demonstrasjoner og opprør ledet an av arbeidere, bønder, soldater og studenter oppsto i flere land i og utenfor Europa. Mange av disse ble drevet frem av nasjonalistiske frigjøringsbevegelser slik som i Irland, men hadde det til felles at de ofte hentet inspirasjon fra Oktoberrevolusjonen og bolsjevikene. Derimot ble det nå snart stille på vestfronten igjen.

I stedet for den forening av arbeidere, bønder og lavere klasser i et fellesskap på tvers av nasjoner slik som marxismen tilsa, var det nærmest det motsatte som nå skjedde.

I kjølvannet av de gamle multinasjonale rikene i Europa oppsto det mange nye nasjonalstater. Byggingen av nasjonalstater i Europa utgjorde en del av fredsoppgjøret etter krigen, og kanskje kan det være noe i

Lenin taler under borgerkrigen. 1920. Trotskij på høyre side med ansiktet vendt mot tilhørerne. Foto: Wikimedia Commons

det historikeren Eric Hobsbawm sier om at en sone av små nasjonalstater skulle utgjøre en karantene mot «det røde viruset.»[27] Uansett var demonstrasjonene og opprørene i Europa på denne tiden i størst grad rettet mot krigen, og når freden var oppnådd gikk luften litt ut av dem. Allikevel var troen på revolusjon i Europa fortsatt så sterk hos bolsjevikene i Russland i 1920 at de ble overmodige; gjennom den nyopprettede organisasjonen Den tredje internasjonale, kalt Komintern, tvang de igjennom doktrinen om at de revolusjonære partiene måtte være en kjerne av disiplinerte og ideologisk rendyrkede fulltidsaktivister, fullstendig forpliktet til saken. De skulle følge den Leninistiske partistrukturen og det russiske partiet skulle være ledestjernen. Dette førte til at mange partier ble utvist eller forlot Komintern, og det som kunne ha blitt en bred bevegelse av partier og aktivister, ble nå til en organisasjon som etterhvert kun tjente Sovjetunionens sak. Dette splittet arbeiderbevegelsen igjen og verdensrevolusjonen svant hen. Tilbake sto en stat som lukket seg stadig mer inn i seg selv og forsøkte å opprettholde sitt alternative samfunnssystem ved å bygge sosialismen i ett land. Regimet fortsatte å håpe at andre skulle la seg inspirere, at verdens proletarer en dag skulle våkne opp igjen og revolusjonen rulle videre. Økonomisk og politisk stagnasjon ble derimot resultatet og i 1991 var det over, da Sovjetunionens flagg for siste gang ble firet i Kreml.

Avsluttende betraktninger

Revolusjonen som skulle forandre verden lyktes ikke i å gjøre det på den måten Lenin og de andre revolusjonære hadde sett for seg i 1917. Men forandre verden det gjorde den. De praktiske konsekvensene av Oktoberrevolusjonen er omfattende: tretti-førti år etter begivenhetene i 1917 befant ca. en tredel av verdens befolkning seg underlagt regimer som i en eller annen form var direkte avledet av Lenins og bolsjevikenes parti og statsorganisering. Den marxist-leninistiske ideologi ble den offisielle ledestjernen for en stor del av verden, som etterhvert delte seg inn i steile ideologiske fronter og en kald krig. Selv om Sovjetunionen gikk i oppløsning i 1991 var den en av to verdensdominerende supermakter i hele etterkrigstiden. Det kan virke rart å skulle ta filmen «I år 2017» seriøst i dag, med sine utopiske fremstillinger av en verden der den sosialistiske revolusjonen har seiret og ført til at menneskeheten endelig har skapt seg det paradiset på jord som kommunismen skulle frembringe. Men denne drømmen var levende for mange Sovjetborgere så lenge unionen eksisterte, og ble delt av ideologisk likesinnede utenfor unionen. Det var selvsagt at den store verdensrevolusjonen skulle fortsette en dag, selv om det tok lang tid. Da skulle Sovjetunionen være der som en ledestjerne og vise vei. Vi lever fremdeles i etterdønningene til den verden som Oktoberrevolusjonen var med på å skape. Revolusjonen forandret virkelig verden, men den mislyktes i å gjøre den til et bedre sted. Av denne grunn er det viktig å markere at det i år er hundre år siden de «ti dagene som rystet verden».[28]

Jon Emil Halvorsen (f. 1978) er masterstudent ved Universitetet i Oslo. Har tidligere bidratt med artikkelen Fra bystat til fyrstestat i Fortid nr. 1. 2016.

NOTES

1 http://www.aftenposten.no/verden/Atomtog_-stjerneskip-og-byer-under-jorden---slik-trodde-sovjeterne-at-ar-2017-ville-bli-612525b.html Lest: 10.01.2017.

2 Alle datoer er oppgitt i.h.h.t. den julianske kalenderen frem t.o.m. 31. januar 1918. Etter dette gikk Russland over til den gregorianske kalenderen. I. h. h. t. den gregorianske kalenderen ble Oktoberrevolusjonen utløst den 7. november 1917.

3 Figes, Orlando. A Peoples Tragedy: The Russian Revolution 1891-1924. London: The Bodley Head, 2014. s. 311.

4 Wade, Rex A. *The Russian Revolution, 1917.* Cambridge: Cambridge University Press, 2000. s. 31.

5 Sovjet er russisk for *råd*, og har i vår sammenheng sin opprinnelse i de arbeiderrådene som gjerne oppsto ved fabrikkene rundt århundreskiftet. Petrograd Sovjetet ble dannet ved utbruddet av Februarrevolusjonen.

6 Fitzpatrick, Sheila. *The Russian Revolution.* Oxford, New York: Oxford University Press, 1994. s. 51.

7 Fitzpatrick, *The Russian Revolution,* 59.

8 Wade, *The Russian Revolution,* 223.

9 Ibid.

10 Ibid.

11 Chamberlin, William Henry. *The Russian Revolution I. 1917-1918.* Princeton: Princeton University Press, 1987. s. 291.

12 Service, Robert. *Lenin – En Biografi.* Oslo: N. W. DAMM & SØN AS, 2006. s. 156.

13 Wade, *The Russian Revolution,* 223.

14 Wade, *The Russian Revolution,* 221.

15 Service, *Lenin – En Biografi,* 355.

16 http://www.imdb.com/title/tt0018217/ Lest: 23.01.17.

17 Wade, *The Russian Revolution,* 238

18 https://www.marxists.org/archive/marx/works/1850/peasant-war-germany/ch06.htm#6.1 Lest: 23.01.17.

19 Fitzpatrick, *The Russian Revolution,* 68.

20 «Den hvite armé» eller «den hvite bevegelse», var samlebetegnelsen på styrker bestående av stort sett frivillige som kjempet mot Den røde armé. Betegnelsen «hvit» kommer av en politisk motsats til «de røde», og en historisk referanse til det absolutte russiske monarkiet. Herskeren i Moskva ble i senmiddelalderen og tidlig ny-tid gjerne kalt «Den hvite kongen». I tillegg hadde en del offiserer i Den keiserlige armé hvite uniformer

21 Hobsbawm, Eric. The Age of Extremes – A History of the World, 1914-1991. New York: Vintage Books, 1996. s. 71.

22 Wade, Rex A. «All power to the soviets». i R*evolutionary Russia – New Approaches,* red. Rex A. Wade. New York-London: Routledge, 2004. s. 228.

23 Figes, *A Peoples Tragedy,* 474.

24 Palmer, R. R. Joel Colton, Lloyd Kramer. *A History of Europe in the Modern World.* New York: McGraw-Hill Education, 2014. s. 753.

25 Fitzpatrick, *The Russian Revolution,* 69.

26 Hobsbawm, Eric. *The Age of Extremes,* 57.

27 Hobsbawm, *The Age of Extremes,* 67.

28 https://www.marxists.org/archive/reed/1919/10days/10days/ Lest: 07.02.17. *Ten Days that Shook the World,* er tittelen på den amerikanske journalisten John Reed sine erindringer om hans opplevelser i Petrograd under Oktoberrevolusjonen.

LITTERATUR

Chamberlin, William Henry. *The Russian Revolution I. 1917-1918.* Princeton: Princeton University Press, 1987.

Figes, Orlando. A Peoples Tragedy: *The Russian Revolution 1891-1924.* London: The Bodley Head, 2014.

Fitzpatrick, Sheila. *The Russian Revolution.* Oxford, New York: Oxford University Press, 1994.

Hobsbawm, Eric. *The Age of Extremes – A History of the World, 1914-1991.* New York: Vintage Books, 1996.

Palmer, R. R. Joel Colton, Lloyd Kramer. A History of Europe in the Modern World. New York: McGraw-Hill Education, 2014.

Service, Robert. *Lenin – En Biografi.* Oslo: N. W. DAMM & SØN AS, 2006.

Wade, Rex A. *The Russian Revolution, 1917.* Cambridge: Cambridge University Press, 2000.

http://www.aftenposten.no/verden/Atomtog_-stjerneskip-og-byer-under-jorden---slik-trodde-sovjeterne-at-ar-2017-ville-bli-612525b.html

https://www.marxists.org

http://www.imdb.com/title/tt0018217/

REVOLUSJONSÅRET 1921:
Sosialdemokratenes kamp mot kommunismen

Europeisk arbeiderbevegelse gjennomgikk en indre strid mellom sosialdemokrater og kommunister på begynnelsen av 1920-tallet. I Norge var valgåret 1921 av spesielt stor betydning, da norsk arbeiderbevegelse for første gang stilte med ett sosialdemokratisk og ett kommunistisk arbeiderparti. Artikkelen vil vise avgjørende punkter i arbeiderbevegelsens vei frem til 1921, for så å se nærmere på ett av Norges viktigste valgår fra sosialdemokratenes perspektiv.

CHRISTOFFER BERGVOLL MOULSON
Masterstudent i historie
Universitetet i Oslo

Arbeiderbevegelsen i Europa gjennomgikk en splittelse mellom reformister og revolusjonære på begynnelsen av 1920-tallet. Gjennom verdenskrigen hadde arbeiderbevegelsen fått økt gjennomslag for egen politikk, samtidig som den vellykkede revolusjonen i Russland medførte en økt radikalisering av arbeiderpartiene. Dette førte til at europeiske arbeiderpartier ble splittet og delt mellom sosialdemokrater og kommunister. Tendensen var at majoriteten stilte seg bak en reformtro retning i sosialdemokratiske partier, og minoriteten utgjorde revolusjonære fløypartier. Unntaket finner vi i Norge, der man fikk motsatt utfall. I 1921 ble Det Norske Arbeiderparti delt, og det som tidligere hadde vært en sosialdemokratisk opposisjon innad i partiet gikk ut og formet Norges Socialdemokratiske Arbeiderparti. Ved stortingsvalget 24. oktober samme år samlet over to tredjedeler av arbeiderbevegelsen seg bak det revolusjonære Arbeiderpartiet, mens sosialdemokratene oppnådde i underkant av en tredjedel av stemmene.[1] Utfallet av valget i 1921 var derfor at et av Norges største partier var revolusjonært. Hvorfor norsk arbeiderbevegelse fikk en annen utvikling enn resten av Europa er særdeles interessant, og har vært tema for mange gode arbeider. Denne artikkelen vil ikke forsøke å besvare dette, da det ikke vil være mulig å gi et tilstrekkelig svar innenfor artikkelens rammer. Denne artikkelen vil derimot ha som mål å belyse hvordan Norges Socialdemokratiske Arbeiderparti tok opp kampen mot dets revolusjonære motpart i valgåret 1921.

Norges Socialdemokratiske Arbeiderparti hadde en levetid på kun 6 år. Likevel var partiet av stor betydning da de ga norsk arbeiderbevegelse et ikke-revolusjonært alternativ. I etterpåklokskapens navn kan man si, og i stor grad ha rett i, at den revolusjonære faren aldri var så stor som det kunne virke ved første øyekast. Det Norske Arbeiderparti hadde en klar revolusjonær retorikk, og stilte seg bak Moskva-tesenes revolusjonære politikk. Likevel er det grunn til å betvile hvor mange som ville ha vært villige til å overføre retorikken til handling. Videre kan man peke på at det blant de som var revolusjonære også var stor uenighet om hvorvidt en revolusjon måtte være væpnet eller ikke. Når det er sagt er det lite tvil om at den revolusjonære trusselen i aller høyeste grad ble oppfattet som reell i samtiden. Denne artikkelen vil gi en kort innføring i hovedpunktene for norsk arbeiderbevegelses vei mot 1921, og deretter vil artikkelen gi et bilde av valgåret 1921 sett fra sosialdemokratenes perspektiv.

Ole O. Lian (1868-1925) forman i Arbeidernes Faglige Landsorganisasjon. Kjempet for å holde partiet samlet under striden mellom sosialdemokrater og kommunister. (Bilde er tatt 1920). Kilde: Wikimedia Commons.

Veien til 1921

For å forstå hvordan norsk arbeiderbevegelse havnet i en situasjon der de utgjorde to konkurrerende motparter ved valget i 1921, er det nødvendig med en kort gjennomgang av de avgjørende hendelsene som fant sted årene i forveien.

Ved landsmøtet i 1918 oppnådde den revolusjonære fløyen av Det Norske Arbeiderparti flertall i partiet. Verdenskrigen som raste i Europa medførte store problemer både sosialt og økonomisk. Dette førte til at styresmaktene strakk seg lengre enn tidligere for å imøtekomme arbeiderbevegelsens politiske krav. Man fikk derfor en klar styrkning av arbeiderpartiene i Vest-Europa i perioden, også i Norge. Den vellykkede revolusjonen i Russland var inspirasjon for mange som forventet at revolusjonen ville spre seg til resten av Europa innen kort tid. Dette førte til en økt radikalisering av Det Norske Arbeiderparti, som kom til utrykk ved landsmøtet i 1918, da sosialdemokratene mistet flertallet i partiet til kommunistene. Resultatet var at sosialdemokratene, som nå utgjorde en minoritet, opprettet den sosialdemokratiske opposisjon som en organisert opposisjonsfløy innad i Det Norske Arbeiderparti.[2]

Kun ett år senere tok det russiske bolsjevikpartiet initiativet til den tredje kommunistiske internasjonalen (Komintern). Komintern skulle fungere som et fellesorgan for revolusjonære arbeiderpartier, og Kominterns hovedmål var å videreføre revolusjonen. Blant partiene som valgte å slutte seg til Komintern i 1919 var Det Norske Arbeiderparti. Dette skapte motstand fra den sosialdemokratiske opposisjon, som ønsket å forbli lojale mot sosialdemokratiske verdier. Likevel var det enda ikke snakk om noe avgjørende skille innad i partiet.[3]

Tendensen var at majoriteten stilte seg bak en reformtro retning i sosialdemokratiske partier, og minoriteten utgjorde revolusjonære fløypartier.

I 1920 ble situasjonen tilspisset ytterligere ved at Komintern festet grepet om medlemspartiene gjennom lanseringen av Moskva-tesene. Bolsjevikene og andre revolusjonære anså kapitalismens fall som nærstående. De betraktet derfor deres egen samtid som en akutt situasjon, der arbeiderbevegelsen måtte forberede seg på den nærstående borgerkrigen.[4] For å kunne forberede medlemspartiene på kortest mulig tid ønsket Komintern en sterkere innvirkning på medlemspartienes politikk. Tesene var utformet av Lenin selv og besto av 21 absolutte krav til medlemspartiene, med mål om å forme dem etter bolsjevikenes egen partimodell. Moskva-tesene skapte stor strid innad i Det Norske Arbeiderparti, ikke bare fra den sosialdemokratiske op-

posisjon, men også fra de mer sentrumsorienterte i partiet. Dette kom til uttrykk ved at flere viktige aktører i partiet stilte seg kritiske til Moskva-tesene i forkant av landsstyremøte 30. til 31. oktober 1920. Allerede den 8. oktober hadde Ole O. Lian, som i stor grad representerte sentrum av Det Norske Arbeiderparti, uttrykt seg kritisk til tesene under en tale i Folkets Hus. I talen la han spesielt vekt på at en fredelig overgang til sosialismen måtte være et mål.[5] Martin Tranmæl var også blant kritikerne av absolutt tese-tilslutning og hans egen stilling, som han leverte 17. oktober, gikk ut på at Det Norske Arbeiderparti burde trekke seg ut av Komintern. Det Norske Arbeiderparti kunne heller stå som et sympatiserende støtteparti med rådgivende stemme.[6] Utfallet var likevel at Det Norske Arbeiderparti valgte å slutte seg til Moskva-tesenes krav.[7]

Etter at det var klart at Det Norske Arbeiderparti kom til å slutte seg til Moskva-tesenes politikk var det ikke lenger mulig for den sosialdemokratiske opposisjonen å arbeide for deres politikk innenfor et samlet parti. «Efterhvert som Moskvateserne blev kjende var man straks klar over, at på dette grundlag kunde der ikke skapes nogen enighet»[8]. Opposisjonen valgte derfor på landskonferansen 15. og 16. januar å gå ut av Det Norske Arbeiderparti og danne et eget sosialdemokratisk parti. Norges Socialdemokratiske Arbeiderparti startet som eget parti 1. mars 1921.[9]

Den vellykkede revolusjonen i Russland var inspirasjon for mange som forventet at revolusjonen ville spre seg til resten av Europa innen kort tid.

Sosialdemokratenes kamp mot kommunismen

Norges Socialdemokratiske Arbeiderparti sto overfor store utfordringer umiddelbart etter opprettelsen av partiet. For det første hadde splittelsen naturlig nok medført at selve partiorganisasjonen også ble delt. Det Norske Arbeiderparti kom klart best ut av dette og beholdt store deler av partiapparatet. Til tross for at Ole O. Lian hadde kritisert Moskva-tesene forble Landsorganisasjonen knyttet til Det Norske Arbeiderparti. Dette kan forklares med at det var sterk motivasjon for å holde størst mulig del av arbeiderbevegelsen samlet og at man derfor valgte å forholde seg til majoriteten. Sosialdemokratene var derfor nødt til å bruke mye ressurser på å bygge opp en ny organisasjon. For det andre var 1921 et valgår, og mangelen på en fungerende organisasjon ble problematisk da valgkampen frem mot stortingsvalget måtte begynne snarest mulig.

Ved å ta utgangspunkt i partiets årsberetning for 1921 kan vi få et klarere bilde av partiets virke dette året. Et hovedmål for partiet var å drive agitasjon så langt budsjettet rakk. Partiet hadde som tidligere nevnt en svak organisasjon bak seg etter opprettelsen. Partiet tok utgangspunkt i at de hadde mange meningsfeller rundt om i landet.[10] Agitasjon på landsbasis var derfor viktig for å sikre seg enkeltpersoner så vel som større foretak. Målet for agitasjonen var derfor ikke kun å sanke stemmer, men også å bygge opp partiets organisasjon.

Det var også viktig å få på plass en fungerende partipresse. I likhet med resten av organisasjonsapparatet hadde også partipressen i stor grad blitt igjen hos Det Norske Arbeiderparti etter splittelsen. Ved landsmøtet 1921 ble det slått fast at avisen Arbeider-Politikken skulle fungere som sosialdemokratenes hovedorgan. Dessuten var det også flere mindre partiaviser knyttet til sosialdemokratene, størst blant disse var Smaalenenes Social-Demokrat som ble utgitt i Østfold.[11]

Stridsspørsmålet i norsk arbeiderbevegelse

Etter at splittelsen av det Det Norske Arbeiderparti var et faktum fulgte en rekke konflikter på ulike nivåer mellom sosialdemokratene og kommunistene. Konfliktene strakk seg fra konkrete politiske saker til rettstvister som følge av splittelsen av partiet.[12] Det kan her være nyttig å gå inn i de mest avgjørende forskjellene innad i norsk arbeiderbevegelse i 1921. Hovedskillet mellom sosialdemokratene og kommunistene kan reduseres til to avgjørende hovedpunkter. Først og fremst var det kritikk mot ideen om at revolusjon var nødvendig for å nå det sosialistiske målet. Videre rettet kritikken seg mot det som i Moskva-tesene omtaltes som demokratisk sentralisme. Under vil disse hovedpunktene bli klargjort med utgangspunkt i kilder fra Arbeiderbevegelsens arkiv.

Kritikk mot Demokratisk sentralisme

Gjennom tilslutning til Moskva-tesene stilte Det Norske Arbeiderparti seg bak en politikk som oppfordret til opphevelsen av demokratiet og innføring av et diktatur. Den sosialdemokratiske ideologien Karl Kautsky karakteriserte demokratisk sentralisme slik «Det er det samme som at slippe borgerkrigen løs i en menneskealder».[13] I arkivene finner vi at Sosial-demokratene stilte seg bak en slik karakteristikk. Videre argumenteres det med at innføringen av proletariatets diktatur ikke er forenelig med europeiske idealer og at: «Dette er i strid med indgrodd vesteuropeisk demokratisk tankegang».[14] Konklusjonen var derfor at Sosialdemokratene måtte ta prinsipiell avstand fra den demokratiske sentralismen da dette var en fremgangslinje som brøt med grunnleggende demokratiske verdier.

Sosialdemokratene gjorde det klart at de ikke ønsket en politikk som kom i konflikt med demokratiske verdier. Samtidig hadde sosialdemokratene et behov for å kunne vise hvordan deres sosialistiske ideologi skilte seg fra kommunismen, og hvordan deres vei til det sosialistiske samfunn var forenelig med en demokratisk styreform.

> […] ikke lar seg forene med en av de bærende forutsætninger for at socialdemokratiske grundsætninger skal kunne være de bærende i det politiske liv, nemlig at arbeiderklassen selv, aandsarbeidets og kropsarbeidets kvinder og mænd, bevisst og levende deltar i det socialdemokratiske oppbygningsarbeide, er overbevist om dets nødvendighet, foretaar dets maal og billiger dets midler[15]

Et poeng for sosialdemokratene var derfor at arbeiderklassens egen bevisstgjøring og bidrag er avgjørende for fremgangen mot det sosialistiske samfunn. Dette utpeker seg som en klar ideologisk forskjell fra bolsjevismen. I bolsjevismen er proletariatets egen rolle begrenset, og det er nødvendig med en mindre, styrende elite i ledelsen for å sikre fremgang.

Kritikk mot nødvendigheten av revolusjon

Sosialdemokratisk og kommunistisk tankegang møter et grunnleggende ideologisk skille når det gjelder behovet for revolusjon. Argumentene man finner blant kildematerialet hos NSA er derfor ikke unikt, men heller likt mye av det man finner på kontinentet. Denne grunnleggende forskjellen klargjøres godt i følgende sitat: «Opposisjonen byger paa den grund sætning at en ny samfundsform ikke gaar til grunde før den nye samfundsform har vokset sig frem i det gamle samfunds eget indre».[16] Den grunnleggende forskjellen utgjøres derfor av troen på hvorvidt det gamle samfunn må rives før man kan opprette et nytt, eller om det nye samfunn gjennom reformer må vokse frem innenfor det eksisterende samfunnet.

Valget 1921

Stortingsvalget 24. oktober 1921 var det første valget etter verdenskrigen og ble ansett som uvanlig viktig grunnet den spente politiske situasjonen. Utfallet av valget var, som tidligere nevnt, at norsk arbeiderbevegelse ble stående som et unikt eksempel i Vest-Europa, da det revolusjonære arbeiderpartiet oppnådde et klart flertall blant arbeiderbevegelsens velgere. Hvorvidt dette bør

Magnus Nilssen (1871–1947) forman i Norges Socialdemokratiske Arbeiderparti, forble viktig politiker i arbeiderpartiet etter samlingen i 1927. (Bilde er tatt desember 1921). Kilde: Wikimedia Commons.

forklares som Det Norske Arbeiderpartis suksess, eller sosialdemokratenes tabbe er verdt å tenke over.

Sosialdemokratene måtte drive valgkamp på to fronter, både mot de borgerlige og de revolusjonære. Dette ble gjennomført gjennom agitasjon og propaganda i partipressen. Hovedmålet for valgkampen til Norges Socialdemokratiske Arbeiderparti var likevel å bekjempe Det Norske Arbeiderparti og Moskva-tesenes politikk. Først og fremst var dette av praktiske hensyn da Det Norske Arbeiderparti konkurrerte om de samme velgerne. Videre kommer det til uttrykk i den sosialdemokratiske opposisjons respons til lanseringen av Moskva-tesene at «[…] bekjempelse av den farlige internasjonalen er efter Moskva-beslutningene enda mer nødvendig en bekjempelsen av den borgerlige poltikken».[17] Moskva-tesenes politiske linje ble oppfattet som en større trussel mot sosialdemokratenes politiske ambisjoner enn den borgerlige politikken. Dette kan forklares ved at Moskva-tesenes politikk først og fremst truet det norske demokratiet. Samtidig hadde mye av drivkraften for sosialdemokratenes politikk gått gjennom en styrkning av fagforeningene. Moskva-tesene ble ansett som en trussel mot fagforeningene og utgjorde derfor en trussel mot det sosialdemokratiske politiske virket.[18]

Retorikken som ble brukt mot Det Norske Arbeiderparti hadde en tydelig hensikt i å opplyse velgerne om partiets nye revolusjonære retning. «Det gamle arbeiderparti er nu et kommunistisk parti som mener, at arbeiderklassen har som politiske hovedoppgave aa forberede sin deltagelse i en kommende voldelig revolusjon, og som mener at det socialpolitiske reformarbeid i virkeligheten er unyttig».[19]

Sosialdemokratenes mål om å opplyse velgerne om Det Norske Arbeiderpartis nye politiske retning blir tydeligere ved at mye av kritikken mot Det Norske Arbeiderparti anklaget dem for å skjule deres kommunis-

tiske politikk. Et eksempel på dette var at Det Norske Arbeiderparti beholdt sitt gamle navn. «Velgerne maa ikke la sig blende av partinavn som ikke dekker over partienes virkelige politikk».[20] Dette ble også brukt som en del av forklaringen på valgresultatet: «Et andet moment som ogsaa maa tas i betragtning, var den omstændighet, at kommunisterne optraadte under maskert navn, samtidig som hele deres agitation gik ut paa at fornegte de kommunistiske teser».[21]

Dette regnet man med at hadde medført at Det Norske Arbeiderparti hadde sanket tusener av sosialdemokratiske stemmer.[22] Kritikken mot Det Norske Arbeiderparti og deres forsøk på å skjule deres revolusjonære politikk var nok heller ikke helt ubegrunnet. Et godt argument for dette er at Det Norske Arbeiderparti stilte til valg uten noe eget program for 1921. Kortfattet i begynnelsen av valgprogrammet står det: «Kommunisterne har ikke lavet noget program iaar, men gaar til valg paa Moskvateserne og *Det Norske Arbeiderpartis tidligere program*, som gjengives her».[23]

Martin Tranmæl - Den mektigste mannen i Arbeiderpartiet i en årrekke.

Sosialdemokratenes reaksjoner på valgresultatet

Norges socialdemokratiske arbeiderparti var ikke på forhånd klar over at resultatet ville bli så tydelig i kommunistenes favør. Det er grunn til å argumentere for at sosialdemokratene selv hadde klare forventinger om at valget ville følge den europeiske trenden og de brukte også trenden i Europa som argument for sin sak i valgkampen. Dette kommer til utrykk i et skriv til velgerne i Kristiania: «Rundt om i Europas land er det en faktisk kjennsgjerning, at det er socialismen som samler og gjenreiser arbeiderbevegelsen til fornyet kraft».[24] Sosialdemokratene var klar over at deres partiapparat var langt svakere enn deres revolusjonære motpart, så de må ha forventet en jevn kamp. Det er likevel mulig å vise at partiet forventet å oppnå bedre resultat enn de gjorde.

Moskva-tesenes politiske linje ble oppfattet som en større trussel mot sosialdemokratenes politiske ambisjoner enn den borgerlige politikken.

Etter valget ble valgresultatet forklart på flere måter, og Norges Socialdemokratiske Arbeiderparti slo selv fast at de var fornøyd med antall stemmer forutsetningene tatt i betraktning. Blant begrunnelsene finner vi som tidligere nevnt kritikk mot Det Norske Arbeiderpartis valgkamp, samt kritikk av valgsystemet som ga sosialdemokratene færre representanter i forhold til stemmetall sammenliknet med Det Norske Arbeiderparti.[25] Likevel er det grunn til å peke på at det norske valget var en skuffelse for sosialdemokratene, og at dette også ble lagt merke til utenfor Norges grenser. I korrespondanse fra søsterpartiet i Danmark finner vi respons på et brev fra forman Magnus Nilssen om valget i Norge etter at valgresultatet var kjent. Nilssens brev finnes ikke i arkivet, men utfra responsen kan en trekke den slutning at han må ha vært skuffet over valgresultatet. «Idet jeg takker for dit Brev, kan jeg sige, at jeg saa udmærket forstaar dine Følelser i Anledning af det nye afsluttede Valg. Ogsaa vi her i Danmark beklager levende, at du og saa mange andre af vore gode Folk faldt».[26] Det er gode grunner til å hevde at det fantes en skuffelse hos sosialdemokratene etter valget. De kom dårligst ut, men hadde også trolig langt høyere forventinger i forkant av valget.

Oppsummering

Norsk arbeiderbevegelse skilte seg klart ut fra resten av Vest-Europa etter valget i 1921, da majoriteten av arbeiderbevegelsen forble i det revolusjonære Arbeiderpartiet. Norges Socialdemokratiske Arbeiderparti ble opprettet som et resultat av økende motsetninger mellom reformister og revolusjonære. Motsetningene innad i partiet nådde tilslutt et avgjørende skille med innføringen av Moskva-tesenes politikk. Sosialdemokratene tok opp kampen mot kommunistene i Norge etter at de opprettet Norges Socialdemokratiske Arbeiderparti 1. mars 1921. Sosialdemokratene hadde dårlige forutsetninger for valgkampen og klarte ikke, til deres store skuffelse, å følge den europeiske trenden der sosialdemokratene oppnådde klart flertall blant arbeiderbevegelsens velgere. Norges Socialdemokratiske Arbeiderparti fortsatte likevel å utgjøre en viktig rolle i norsk politikk. De fungerte som en demper mot den revolusjonære arbeiderbevegelsen, samtidig som de arbeidet for sosialistisk politikk gjennom sosiale reformer.

Christoffer Bergvoll Moulson (f. 1993) er masterstudent i historie ved Universitetet i Oslo

NOTER

1 Fostervold, Kaare. *Norges Sosialdemokratiske Arbeiderparti* 1921–1927. S.79-81

2 Fostervold, Kaare. *Norges Sosialdemokratiske Arbeiderparti* 1921–1927. Kapitel 5-6

3 Fostervold, Kaare. *Norges Sosialdemokratiske Arbeiderparti* 1921–1927. Kapitel 7

4 Langfeldt, Knut. *Moskva-tesene i norsk politikk.* S.26-28

5 Langfeldt, Knut. *Moskva-tesene i norsk poltikk.* S.66-68

6 Langfeldt, Knut. *Moskva-tesene i norsk politikk.* S.51-55

7 Fostervold, Kaare. *Norges Sosialdemokratiske Arbeiderparti 1921–1927.* Kapitel 7 & Egge, Åsmund. Komintern og krisen i Det Norske Arbeiderparti. Kapitel 2.

8 Norges Socialdemokratiske Arbeiderparti. Årsberetninger 1921–1927. Serie D. L0002. «Årsberetning for 1921»

9 Norges Socialdemokratiske Arbeiderparti. Årsberetninger 1921–1927. Serie D. L0002 «Årsberetning for 1921»

10 Norges Socialdemokratiske Arbeiderparti. Årsberetninger 1921–1927. Serie D. L0002. «Årsberetning for 1921. S.13»

11 Norges Socialdemokratiske Arbeiderparti. Årsberetninger 1921–1927. Serie D. L0002. «Årsberetning for 1921. S.17-18»

12 Norges Socialdemokratiske Arbeiderparti. Rettsaker & tvister 1921 & 1924. Serie D. L0005. «rettstvister 1921»

13 Norges Socialdemokratiske Arbeiderparti. Forslag og vedtak, den kommunistiske internasjonale 1921. Serie D. L0001. «Foreløpig utkast fra Oscar Pedersen» S.4

14 Norges Socialdemokratiske Arbeiderparti. Forslag og vedtak, den kommunistiske internasjonale 1921. Serie D. L0001. «Foreløpig utkast fra Oscar Pedersen» S.4

15 Norges Socialdemokratiske Arbeiderparti. Forslag og vedtak, den kommunistiske internasjonale 1921. Serie D. L0001. «Foreløpig utkast fra Oscar Pedersen» S.4

16 Norges Socialdemokratiske Arbeiderparti. Forslag og vedtak, den kommunistiske internasjonale 1921. Serie D. L0001. «Foreløpig utkast fra Oscar Pedersen» S.6

17 Norges Socialdemokratiske Arbeiderparti. Forslag og vedtak, den kommunistiske internasjonale 1921. Serie D. L0001«Foreløpig utkast fra Oscar Pedersen» S.2-3

18 Norges Socialdemokratiske Arbeiderparti. Forslag og vedtak, den kommunistiske internasjonale 1921. Serie D. L0001. «Foreløpig utkast fra Oscar Pedersen» S.3

19 Norges Socialdemokratiske Arbeiderparti. Rundskriv, opprop 1921–1926. Serie D. L0002. «Til det Arbeidende folk i Norge»

20 Norges Socialdemokratiske Arbeiderparti. Rundskriv, opprop 1921–1926. Serie D. L0002. «Til velgerne i Kristiania» S.2

21 Norges Socialdemokratiske Arbeiderparti. Årsberetninger 1921–1927. Serie D. L0002. «Årsberetning for 1921» S.16

22 Norges Socialdemokratiske Arbeiderparti. Årsberetninger 1921–1927. Serie D. L0002. «Årsberetning for 1921» S.16

23 Det Norske Arbeiderpartis valgprogram 1921

24 Norges Socialdemokratiske Arbeiderparti. Rundskriv, opprop 1921–1926. Serie D. L0002. «Til velgerne i Kristiania» S.1

25 Norges Socialdemokratiske Arbeiderparti. Årsberetninger 1921–1927. Serie D. L0002. «Årsberetning for 1921» S.16

26 Norges Socialdemokratiske Arbeiderparti. Diverse skandinavisk korrespondanse 1921–1926. Serie D. L0003. «Brev fra Danmark til Magnus Nilssen»

ARKIVMATERIALET

Arbeiderbevegelsens arkiv og bibliotek: Norges Socialdemokratiske Arbeiderparti, Diverse skandinavisk korrespondanse. Serie D. L0003.

Arbeiderbevegelsens arkiv og bibliotek: Norges Socialdemokratiske Arbeiderparti, Forslag og vedtak, den kommunistiske internasjonale 1921. Serie D. L0001.

Arbeiderbevegelsens arkiv og bibliotek: Norges Socialdemokratiske Arbeiderparti, Rettsaker & tvister 1921 & 1924. Serie D. L0005.

Arbeiderbevegelsens arkiv og bibliotek: Norges Socialdemokratiske Arbeiderparti, Rundskriv og opprop 1921-1926. Serie D. L0002.

Arbeiderbevegelsens arkiv og bibliotek: Norges Socialdemokratiske Arbeiderparti, Årsberetninger 1921-1926. Serie D. L0002.

LITTERATUR

Egge, Åsmund. *Komintern og krisen i Det norske Arbeiderparti.* Oslo, Universitetsforlaget, 1995.

Fostervoll, Kaare. *Norges sosialdemokratiske Arbeiderparti 1921–1927.* Oslo, Samlaget, 1969

Landfeldt, Knut. *Moskva-tesene i norsk politikk.* Oslo, Universitetsforlaget, 1961

KRIG ETTER TIDTABELL

For 150 år siden, i 1867, etablerte den prøyssiske generalstabssjef Helmuth von Moltke en egen seksjon for jernbaneplanlegging. Det kan synes som en relativt ubetydelig hendelse, og mer av byråkratisk enn av revolusjonær natur. I denne artikkelen vil jeg imidlertid argumentere for at kombinasjonen av jernbane og generalstab endret vårt forhold til krig fundamentalt. Denne revolusjonen gjorde at både generaler og statsledere ble statister i sine egne kriger for en periode, og faktisk mer enn det: herr von Moltke myrdet kampens poesi!

HARALAD HØIBACK
Ph.d. i filosofi og oberstløytnant
Forsvarets stabsskole

På skinner

Oppfinnelsen av jernbanen har påvirket verden på måter som overskrider denne artikkelens rammer fullstendig. Fra den første moderne jernbane ble åpnet mellom Liverpool og Manchester i 1830 har ikke verden vært den samme. At både passasjerer og gods etter hvert kunne fraktes billig og raskt gjorde at man nå så Adam Smiths teori om arbeidsdeling i praksis: Alle innenfor et jernbanenettverk ble del av det samme markedet. Noen vil også gå så langt som å si at jernbanen ble den største formidler av kultur siden oppfinnelsen av trykkekunsten.[1] Det var ikke bare gods og passasjerer som fikk økt hastighet og rekkevidde, men også ideer.

Mange, som for eksempel økonomen Friedrich List, så tidlig jernbanens potensielle militære betydning, men som vanlig er når det gjelder ny teknologi tok det tid før man virkelig gikk fra tanke til handling.[2] Det hersket også betydelig usikkerhet og militær skepsis mot den nye og uprøvde teknologien. Jernbanen ble derfor i første omgang drevet fram av private og kommersielle interesser, ikke av militære og nasjonale.

Den første militære bruken av jernbane kom fordi det var hensiktsmessig, ikke fordi man på forhånd hadde lagt jernbanespor og kjøpt inn lokomotiv med strategiske og militære hensikter. Den nyåpnede linjen mellom Manchester og Liverpool ble tatt i bruk til militære formål allerede samme år som den ble åpnet, da den britiske hæren brukte toglinjen for å frakte soldater som skulle videre til Irland for å slå ned opptøyer der.[3] Dette var et mønster som gjentok seg andre steder i Europa. Myndighetene brukte jernbanetransport primært for å slå ned uro.

Dette var en urolig tid i Europa, hvor restaurasjonen etter Napoleonskrigene var truet fra flere kanter. Jernbanetransport ble derfor betraktet som både raskere og tryggere enn transport langs vei.[4] Det første virkelig iøynefallende eksempelet på hva jernbanen kunne utrette kom i 1846 da Russland fraktet nær 15.000 soldater raskt og effektivt til Krakow for å slå ned et gryende opprør av polske nasjonalister.[5] Noen år senere, i 1850, maktet Østerrike å flytte hele 75.000 soldater i en

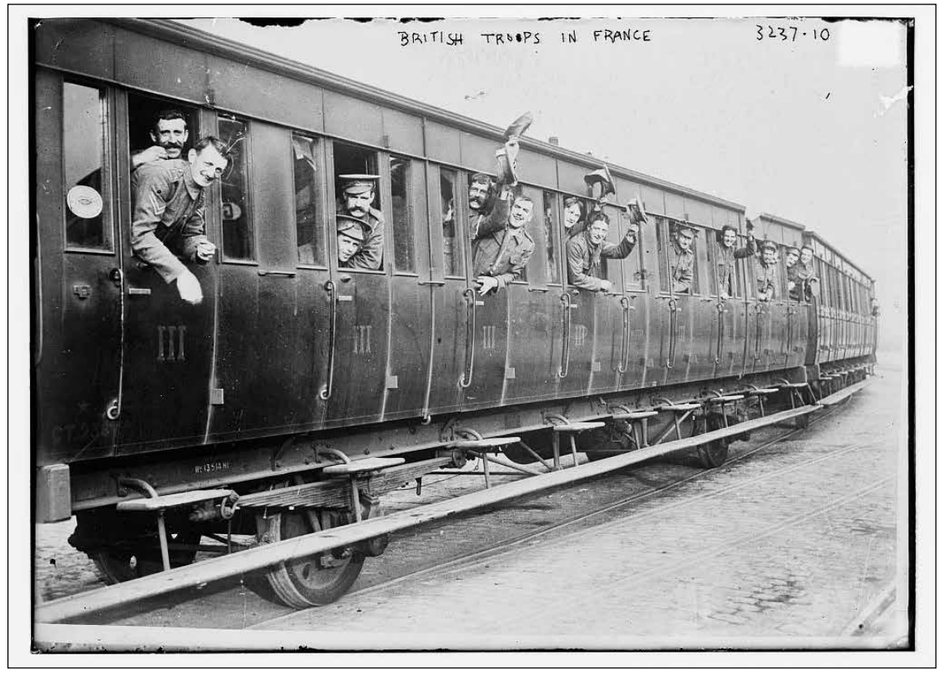

Britiske tropper fraktes med tog i Frankrike under første verdenskrig. Kilde: flickr.com

situasjon hvor de sto på kanten av krig mot Preussen om hegemoniet i de tyske områdene. Preussen ga etter, men annet enn i rent bokstavelig forstand hadde ikke denne forflytningen gått på skinner. Dårlig planlegging, manglende rutiner og mangelfullt materiell gjorde at soldatene formodentlig kunne ha tilbakelagt den samme distansen til fots like raskt som det tok å sende dem med jernbanen. Operasjonen ble imidlertid en vekker for alle som var opptatt av sikkerhetspolitikk i Europa.[6] Hva kunne man ikke få til med litt bedre planlegging, litt bedre utstyr og litt bedre gjennomføring?

Det var ikke bare gods og passasjerer som fikk økt hastighet og rekkevidde, men også ideer.

Den neste milepælen i utviklingen av jernbane som redskap i krig kom på Krim. I 1855 bygget britene der historiens første jernbanespor med utelukkende militære hensikter. Linjen gikk fra havnen i Balaklava og opp til beleiringen av Sevastopol. Det tankevekkende er at heller ikke nå ble utviklingen drevet fram av de militære selv. Under Krimkrigen dukket nemlig også en av historiens første moderne krigskorrespondenter opp, William Howard Russell fra *The Times.* Som følge av den elektriske telegrafen, som utviklet seg ganske parallelt med jernbanen, hadde også journalister nå fått mulighet til å kommunisere hjem i «sanntid». Russells reportasjer hjem vitnet om kaotiske og amatørmessige forhold: «There is nothing to eat, nothing to drink, no roads, no commissariat, no medicine, no clothes, no arrangement: the only thing in abundance is cholera.»[7] Slike forhold hadde selvfølgelig preget tidligere kriger også, men denne gangen ble dette gjort kjent hjemme, mens krigen pågikk. I tillegg hadde den engelske hjemmeopinionen langt større forventinger til «nyheter» i 1850-årene enn de hadde hatt tidligere. Som en politiker skrev i denne perioden: «The excitement, the painful excitement for information, beggars all description.»[8]

Hjemme i England satt det også noen driftige karer som mente de hadde løsningen. En av dem var entrepre-

nøren Samuel Morton Peto, som også hadde hatt en finger med i spillet da Norges første jernbane ble bygget i 1854. Med støtte i *The Times* sin beskrivelse av de dårlige forholdene, foreslo Peto overfor krigsministeren, hertugen av Newcastle, å bygge en jernbane for å avhjelpe situasjonen. Peto møtte ingen stor entusiasme, men gjennom å love både rask og billig gjennomføring fikk han tommel opp. Det var mye ledig produksjonskapasitet i England på denne tiden, og Peto var ikke dummere enn at han skjønte at om de militære først fikk smaken på jernbanens velsignelser, kunne det legge grunnlaget for langt mer lukrative forretninger i framtiden.[9]

Selv om det er den lille og ganske enkle jernbanestubben på Krim som har fått mest oppmerksomhet av logistikkhistorikerne, var franskmennenes bruk av jernbane i den samme krigen enda viktigere med tanke på det som skulle komme. Det var nemlig jernbanen som brakte de fleste franske soldatene til Marseilles, hvor de ble skipet videre til Svartehavet. En betydelig del av totalt 400.000 franske soldater kom den veien.[10] Dette ble kanskje den viktigste rollen jernbanen kom til å spille i framtiden, å frakte soldatene *til* slagfeltet, ikke *på* slagfeltet. Det var også slik de tyske soldatene kom seg til Norge i april 1940, med jernbane til de nordtyske utskipningshavnene.

Om det er Krim som har fått æren av å huse den første militære jernbanen i historien, er det utvilsomt Den amerikanske borgerkrigen fra 1861 til 1865 som ble den første krigen hvor jernbanetransport spilte en vital rolle. Her benyttet nordstatene sin industrielle overlegenhet til å utmanøvrere sørstatene logistisk, spesielt i det vestlige krigsteateret hvor det kunne være langt til store byer og forsyningsbaser. Borgerkrigen fikk også fram et annet viktig poeng. Sett fra sør handlet krigen i bunn og grunn om retten til ikke å la seg styre av sentralmyndighetene i Washington. Denne holdningen gjorde det imidlertid vanskelig å innordne seg den graden av sentral styring som effektiv jernbanedrift forlangte. Som jernbanehistoriker John Westwood skriver: «[The Confederates] were psychologically incapable of accepting that their railroads should be subject to interference from their own government.»[11] I sør var det altså private og gjerne kortsiktige eierinteresser som styrte bruken og utviklingen av jernbanen, ikke de militære eller nasjonale behov.

De prøyssiske styrkene hadde brukt jernbane i krigen mot Danmark i 1864, men med ganske dårlig resultat.[12] Logistisk kaos hadde brutt ut nærmest umiddelbart, men danskene var enda dårligere til å utnytte jernbanen.[13] For å lykkes bedre neste gang etablerte derfor generalstabssjef Helmuth von Moltke en jernbaneavdeling i hver av de tre armeene som skulle tre i arbeid så fort en ny krig brøt ut.[14] Men heller ikke i krigen mot Østerrike i 1866, svarte jernbanen til forventingene. Den var viktig for å samle prøyssernes spredte vernepliktsarmé, men igjen brøt det raskt ut kaos fordi de lokale armésjefene tenkte for mye på egne behov og for lite på systemets drift og funksjonalitet. Ifølge militærhistoriker Martin van Creveld ville prøyssernes felttog derfor ha endt med katastrofe om krigen hadde vart lenger.[15]

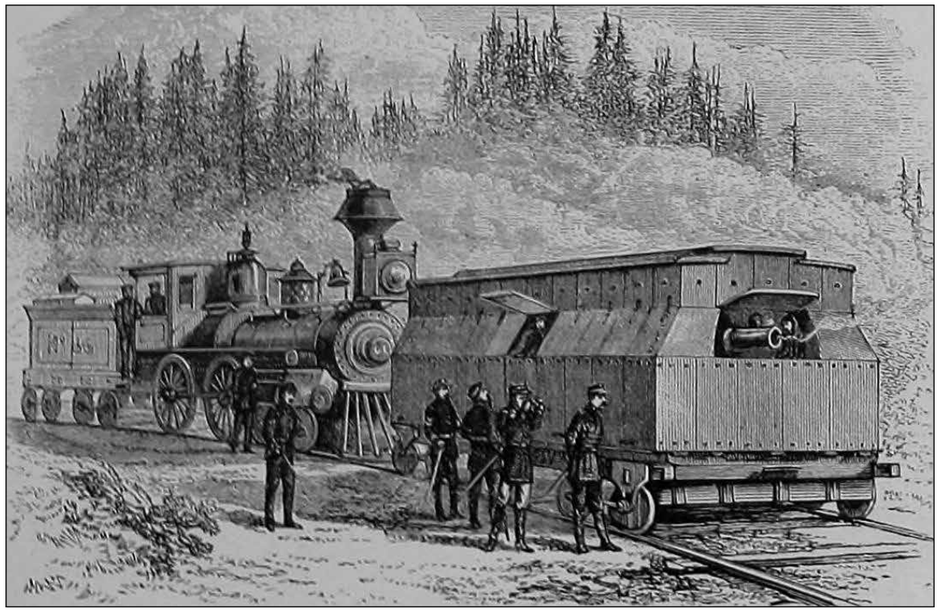

Jernbanen ble et sentralt element i den amerikanske borgerkrigen. Illustrasjon fra "Grand army picture book from April 12, 1861 to Apr. 26, 1865" (1890). Kilde: flickr.com

I 1867 var altså tiden endelig kommet for at den prøyssiske kongen godkjente opprettelsen av en ny seksjon i generalstaben. Denne skulle i fredstid, sammen med blant annet krigsministeriet og handelsministeriet, planlegge måter å flytte og etterforsyne hæren på ved en eventuell krig, og ikke minst planlegge måter å evakuere syke og sårede. Seksjonen skulle også legge forhåndsplaner for hvordan moderne kommunikasjonsmidler kunne brukes i eventuelt okkuperte områder.[16] Det var fremdeles slik at jernbanelinjer i all hovedsak ble lagt etter sivile og kommersielle interesser, men nå skulle ikke militær jernbanetransport kun være «kjekt å ha», det skulle være kjernen i det tyske krigsmaskineri.

Vi må også huske at i motsetning til Frankrike var det tyske området preget av mange ulike stater og aktører. Derfor var planer og forhåndskoordinering enda viktigere i de tyske områdene enn i Frankrike, og enda vanskeligere. Ikke overraskende hadde Frankrike som kontinental-Europas ledende industrinasjon også en betydelig «jernbaneoverlegenhet» i den forstand at de hadde flere og raskere tog, større og mer effektive stasjoner og langt flere kilometere med dobbeltspor enn det prøysserne hadde.[17]

Jernbanen ga heller ikke mer fred, men hadde derimot revolusjonert krigføringen.

Det prøysserne manglet i materiell og territoriell størrelse forsøkte de å ta igjen ved å tenke smartere, strengere og mer systematisk. I Moltkes generalstab var gamle militære dyder som fysisk mot og personlig karisma knapt relevant lenger. Her dyrket man nå systemforståelse, et vitenskapelig sinnelag og en ingeniørs blikk på krig.

Fasiten kom alt i 1870, og ble krystallklar. Da krigen brøt ut var franskmennene raskere enn tyskerne ut av startblokkene, men kaos fulgte umiddelbart. Franske ordre gikk på kryss og tvers uten sentral styring og prioritering. Ganske raskt sto vogner og sperret for hverandre mens militære sjefer gikk rundt og lette etter sine avdelinger, som gjerne lette etter utstyret sitt eller satt på stasjonsnære skjenkestuer og drakk. Krigen var i praksis over før den hadde begynt.[18] I dette kaoset maktet tyskerne etterhvert å erobre ikke mindre enn 16.000 franske vogner, som fikk langt mer målrettede oppgaver bak tyske lokomotiver enn de hadde hatt bak de franske.[19] Også mange av tyskernes egne vognsett sto bom fast rundt omkring på linjenettet. Derfor var dette hærfanget kjærkomment.

Alt gikk ikke knirkefritt på tysk side heller, spesielt ikke etter at de begynte å operere langt inn på fransk område etter seieren ved Sedan. Så fort avdelingene sto stille inne i et fiendtlig innstilt land, som ved den påfølgende beleiringen av Paris, maktet tyskerne bare å dekke deler av sitt logistikkbehov med jernbane. Ifølge Martin van Creveld var denne beleiringen siste gang i historien at en større vestlig militær styrke måtte ut på landsbygda for å finne forsyninger, à la Napoleon.[20]

Til tross for tyskernes utallige problemer, satt mange igjen med et inntrykk av at Moltke endelig hadde klart å knytte jernbane og militærmakt sammen på en uovervinnelig måte. Det hadde han ikke, men denne oppfatningen var like fullt en viktig bakgrunn for tyskernes fatale beslutning i 1914 om å angripe Frankrike nok en gang.[21] Men det er en annen historie.

Total krig

Som nevnt i innledningen tok det ikke lang tid fra de tidligste jernbanene dukket opp til de første analytikerne trakk militære og sikkerhetspolitiske konklusjoner av det de så. De fleste av disse vurderingene var skivebom. Først og fremst mente de at jernbanen av opplagte grunner ville favorisere defensiven. Den forsvarende parten ville ha fordelen av å ha et intakt jernbanenett bak seg, mens den angripende parten alltid ville rykke frem i området hvor skinnene var revet opp, broer sprengt, og lignende. Dette førte til at angrepskrig ikke lenger var mulig, og at fred derfor ville bryte ut i Europa for bestandig.[22] Mer spesifikt hadde man også ment at jernbanen ville favorisere de indre linjer på bekostning av de ytre[23]. Tyskernes evige frykt for en to- eller flerfrontskrig ble nå snudd til deres fordel. Tyskerne kunne langt raskere enn sine motstandere sende sine styrker på kryss og tvers i Europa. Franskmenn, russere og østerrikere måte i større grad kjøre rundt.

De tre tyske samlingskrigene viste imidlertid at alle disse profetiene var gale. Først og fremst hadde det vist seg langt enklere å reparere ødelagte linjer enn man hadde antatt. Jernbanen kunne derfor brukes til å støtte offensive operasjoner, noe Moltke til fulle hadde vist, og han hadde gjort det på ytre linjer, både i Østerrike og Frankrike. Jernbanen ga heller ikke mer fred, men

hadde derimot revolusjonert krigføringen. Det var i det minste inntrykket, selv om jernbanen nok hadde vært mindre sentral en entusiastene ville ha det til. Moltke selv var med på å fyre opp jernbaneeuforien ved å påstå i 1870 at jernbanen hadde fjernet avstand som militær faktor.[24] Dette var kanskje nok et eksempel på effekten av «Amaras lov», nemlig at vi mennesker konsekvent overvurderer teknologiens betydning på kort sikt, men undervurderer den på lang sikt.[25]

Jernbanen var slett ikke bare militær *hype*. Den fikk store militære og strategiske konsekvenser, men ikke på den måten man først antok. Ironisk nok gjorde jernbanen det dramatisk lettere å stå i ro enn det hadde vært tidligere. Før jernbanens tid kunne en stor armé kun oppholde seg på ett sted en kort periode før alle ressursene i området var uttømt og de måtte dra videre.[26] De var som en gresshoppesverm. Jernbanen gjorde at man nå kunne reise nærmest hvor som helst der det var mulig å trekke en linje, og bli der, som under første verdenskrig: «it was the increased mobility afforded by the railways which led to the stalemate lasting three and a half years on the Western Front, while the relative lack of railways in the east resulted in a less static war.»[27]

Utviklingen av et stadig mer finmasket jernbanenett, i kombinasjon med bedre veier og sjøtransport, gjorde også at betydningen av sikre forsyningsbaser, som hadde vært så viktig i århundrene før, både for Fredrik den store og Napoleon, nærmest forsvant. Nå kunne man trekke på hele nasjonens evne til å forsyne krigen. Hele nasjonen ble en base, og de ulike distrikter og provinser ulike lagerrom.[28] Kriger sluttet derfor ikke lenger ved et tapt slag. Nå måtte man begynne å tenke operasjonelt og i operasjoner, hvor hvert slag og hver trefning var et komma i en lang historie og ikke et punktum som det hadde vært under Napoleons tid. Hans mål var alltid å vinne et stort og avgjørende slag, à la Austerlitz. Etter slike seiere tok det år før hans motstandere klarte å samle seg til et nytt oppgjør, men med den nye transportteknologien sluttet ikke en krig før den ene parten hadde uttømt sin evne til å forsyne hæren med folk og materiell. Dette gjorde også noe med hva man kunne ta med seg i felt.

Så sent som i krigen mellom Preussen og Frankrike i 1870-71 var mer enn 90 % av alle forsyninger til de tyske styrkene mat til soldatene og fôr til hestene. Mye av dette gikk over jernbanen. I 1916, derimot, utgjorde ammunisjon, ingeniørmateriell og andre «*non-food*-varer» mer enn to tredjedeler av de forsyningene en moderne hær trengte.[29] Med andre ord: Fram til jernbanen ble det militære hovedfremkomstmiddelet, handlet militær logistikk nærmest utelukkende om frembringelse og frakt av mat til dyr og mennesker. De som fraktet denne maten måtte også selv ha mat. En trekkokse spiser selv opp det meste av det han transporterer. Dette ga klare begrensinger på hvor mye man kunne bringe med seg i felt.

Med jernbanens og andre moderne transportmåters fremvekst var det nærmest ingen grenser for hva man kunne føre inn på slagfeltet. Nasjonens totale bæreevne ble derfor utslagsgivende. Dette kom spesielt dramatisk til syne under den såkalte ammunisjonskrisen i Storbritannia i 1915, som til slutt endte med regjeringskrisen i 1916. Saken var i korthet at britisk media avslørte at myndighetene ikke maktet å fremskaffe nok artilleriammunisjon til styrkene på Vestfronten. Tidligere ville slik kritikk ha blitt rettet mot de som hadde ansvar for logistikk i hæren, nå rammet det statsministeren personlig. Krig var ikke lenger et rent militært spørsmål. Man måtte begynne å veie de militære behov opp mot de sivile hjemlige behov på en ny måte. I prinsippet kunne nå alle nasjonens ressurser fraktes til krigsskueplassen, med fatale konsekvenser for dem hjemme. Krigen ble total: «That the heyday of the railway age would also become the era of total war was no coincidence.»[30]

Slutning

I innledningen av denne artikkelen lovet jeg en militær revolusjon, men det artikkelen så langt har sett på har vært lite omveltende. Jernbanen gjorde at man kunne frakte mer, raskere, lengre, helt til det gikk i stå, men hva så? Avslutningsvis vil jeg argumentere for at dette faktisk var en omveltning også på det politiske og mentale planet, og ikke kun på det praktiske. Man endret ikke bare måten å *lede* og *føre* krig på, men måten å *tenke* om krig på.

Det mest iøynefallende var at de sterke generalene forsvant for en periode. Den tyske hæren ble i tiden før første verdenskrig en «hær uten generaler».[31] Jernbanetransport ble et system som ikke tillot handlekraftige lokale sjefer. Man utviklet derfor et system som minnet om det som i den sivile verden ble kjent som «vitenskapelig bedriftsledelse» hvor «nesten enhver handling som utføres av arbeideren, må være forberedt av ledelsen [og] hver enkelt arbeidsoperasjon skal fra bedriftsledelsens side gjøres til gjenstand for en vitenskapelig metode som skal erstatte bruken av de gamle tommelfingerreglene.»[32] Lite kunne overlates til generalenes eget profesjonelle skjønn. Det meste måtte være oppmålt, *timet* og tilrettelagt i god tid på forhånd.

Å få ambisiøse og gjerne adelige offiserer til å følge denne tankegangen viste seg imidlertid vanskelig. Et normalt militært hode har fokus på hva vedkommende trenger, her og nå. Send meg 35.000 mann nå! Man vil samle alle lokomotiv og vogner man finner for å løse akkurat det problemet, men gjør man det vil man ødelegge det store og uoversiktlige urverket som et jernbanenettverk er. Skal jernbanen fungere hensiktsmessig kan ikke lokale militære sjefer blande seg opp i ruter og vognoppsett. Noe som var enda vanskeligere å forstå i starten, var at også de tomme vognene må sendes tilbake. Tradisjonell militær logikk tilsier at man ikke bør gi ifra seg slike ressurser, men bruke vognene selv som lager og kontorer, og i hvert fall la dem bli stående til man selv trenger dem til transport igjen.[33] Det skulle ikke mange slike initiativrike generaler til før jernbanen ble en eneste stor vase.

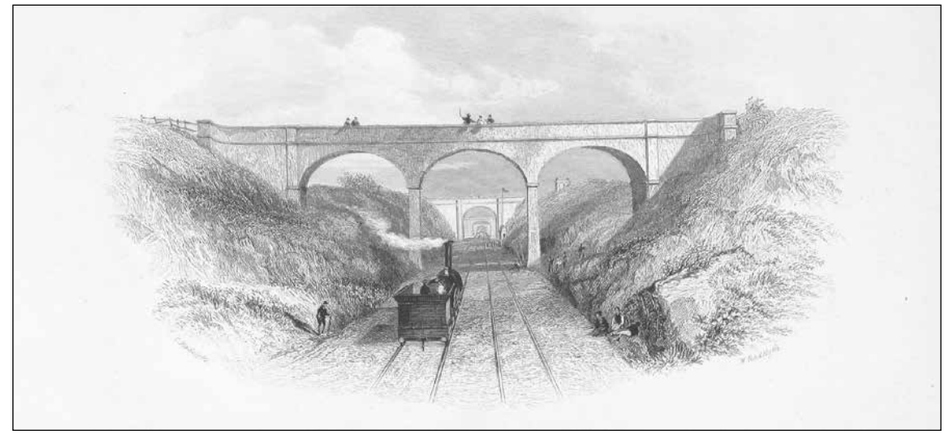

Illustrasjon fra jernbanelinjen mellom Birmingham og Liverpool. Kilde: flickr.com

Logistikkutfordringene var heller ikke løst ved at man fikk alt fram til stasjonen, det var i perioder den letteste delen av operasjonen. På stasjonene kunne det oppstå betydelige flaskehalser hvor det hopet seg opp forsyninger i mengder, som skulle fraktes videre til fronten med andre midler. Dette slet alle de krigførende med på 1800-tallet. Forsyninger hadde det med å klumpe seg sammen på steder hvor de ikke kom soldatene til gode.

Det ovennevnte ble i sum for komplisert til å overlates til en fjong general på hesteryggen. De smarte måtte derfor befinne seg et annet sted enn i felt:

> Every general staff hastened to add a railway department to its structure. Since service in these departments required extensive mathematical knowledge, they attracted the crème de la crème. Their social prestige and influence rose in proportion. The officers in charge were military technicians pure and simple. For the first time, they not only commanded specialized units and offered advice, but actually took over the conduct of war. As one would expect, nontechnical considerations were ignored in a relentless drive for maximum efficiency.[34]

Denne sentraliserende effekten av initiativ og myndighet var en naturlig konsekvens av jernbanens måte å fungere på, men Moltke så at her lurte det også et betydelig paradoks. Selv om vi på vår side kan planlegge alt vi selv har tenkt å gjøre, kan vi ikke vite med sikkerhet hva fienden faktisk kommer til å gjøre. I møte med fienden måtte feltgeneralene derfor fremdeles ha kreativt handlingsrom innenfor den overordnede strategiens grenser. Som Moltke skrev til en av sine generaler: «Don't let my previous cable make you believe that it is my intention to limit the army's operations in the face of the enemy, by directives from above. All my efforts are designed to prevent this.»[35] Dette spenningsforholdet, mellom sentral styring og lokalt handlingsrom, klarte tyskerne aldri å løse.

Jernbanen gjorde ikke bare at feltgeneralene ble gjort til dresserte funksjonærer som kun skulle utføre gitte ordre. Også politikerne mistet kontrollen med krigen. Ikke fordi, som historikeren A.J.P. Taylor vil ha oss til å tro, at jernbanens intrikate tidtabeller hadde gjort mobilisering umulig å endre eller stoppe. Hele poenget med de store jernbaneseksjonene i generalstabene var jo nettopp at tidtabellene kunne endres, men mobiliseringsplanene, som ikke bare involverte ruteplaner, men pakkeplaner, inventarlister og vognsammensetning, hadde blitt for komplekse til at noen, generaler og politikere inkludert, hadde den hele og fulle oversikten.[36]

Krig ble i perioden rundt forrige århundreskifte derfor et anliggende for regnekyndige stabsoffiserer. Både feltgeneraler og politikere ble brikker på et spillbrett. Spillet ble styrt fra de bakre områder, og er elegant beskrevet av Moltkes mest berømte etterfølger Alfred Graf von Schlieffen, som ved århundreskiftet også tok hensyn til andre viktige teknologiske nyvinninger som forbrenningsmotoren og luftskip:

> The warlord will be located farther in the rear, in a house with spacious offices, where wire and wireless telephone, and signaling equipment are available.

> Hordes of lorries and motor vehicles, fitted out for the longest journeys, there await their marching orders. There, seated on a comfortable chair, in front of a large desk, the Modern Alexander will have the entire battlefield under his eyes on a map. From there he telephones inspiring words, receives the reports of army and corps commanders, captive balloons, and dirigibles, which all along the front watch the enemy's movements and register his positions.[37]

Da en ny krig brøt ut i Europa sommeren 1914 viste det seg imidlertid raskt at Schlieffen hadde bommet fullstendig i sine analyser. Telegraf og jernbane hadde ikke gitt generalene bedre situasjonsforståelse enn før, men langt dårligere. Avdelingene var nå så store og spredt over så store områder at det nærmest var umulig for de høyere hovedkvarter å vite hva som foregikk. For eksempel tok det dager før general Haig skjønte omfanget av katastrofen ved Somme i 1916. Siden de enorme artilleriskurene som preget denne krigen raskt ødela telegraflinjene som gikk i nærheten av fronten, forsvant avdelingene som forlot skyttergravene i praksis inn i stummende mørke, sett fra hovedkvarteret. Avdelingene hadde ingen mulighet til å rapportere det de så når de kom til fiendens linjer, og hovedkvarteret hadde ikke mulighet til å gi dem nye ordre.

Den kanskje viktigste konsekvensen av jernbanens introduksjon var likevel ikke at makten ble samlet i et ganske maktesløst hovedkvarter, men at vi endret vårt syn på krig. Før 1870 hadde man sett på slaget, ifølge jurist og professor ved Yale University James Q. Whitman, som en form for domsavsigelse, «a large-scale trial by combat».[38] Man kunne forberede seg så godt man kunne, men utfallet av selve slaget, og dermed krigen, ville også bli påvirket av Fortuna. Etter 1870 og Moltkes veloljede stabsmaskineri, trengte man ikke å overlate noe til skjebnen lengre: «The tale of the making of modern warfare is the tale of how that rule of law functioned, especially in the golden age of the eighteenth century, and how it collapsed in the era of Gettysburg and Sedan.»[39]

Etter slaget ved Sedan i september 1870 har ganske mange gått til krig med en overbevisning om at de har kontroll. Stort sett med samme skjebnesvangre resultat. Det ble som selveste Henrik Ibsen hadde advart mot i diktet «Ballonbrev til en svensk dame» fra 1871: «Just i seiren bor forliset. Preussens sverd blir Preusser-riset.»[40] Troen på at teknologiske og byråkratiske nyvinninger skulle redusere effekten av (u)flaks og tilfeldigheter, samt fjerne krigens tåke og friksjon, førte tyskerne ut i stadig større nederlag. Slik villfarelse rammet selvfølgelig ikke bare wilhelminske tyskere. Til tross for at den vestlige verdens fullstendige monopol på den hypermoderne teknologiens velsignelser har lokket oss ut i svært vidløftige operasjoner, har krigståken fortsatt å ligge blytung over krigsteatrene. Noe som ikke ville ha overrasket Helmuth von Moltke, men derimot mange av hans epigoner.

Oberstløytnant Harald Høiback (f. 1969) er ph.d. i filosofi. Han arbeider som hovedlærer i strategi og doktriner ved Forsvarets stabsskole.

NOTER

1 Pratt, *The Rise of Rail-Power,* s.4.

2 Friedrich List (1789-1846) var professor ved Universitetet i Tübingen, og arbeidet spesielt med nasjonaløkonomi, hvor han blant annet bygde videre på Adam Smiths teorier. Han er interessant i denne sammenheng fordi han som en av de første, og alt i 1840-årene, pekte på jernbanens nasjonalstrategiske og nasjonsbyggende effekt.

3 Wolmar, *Engines of War,* s.13.

4 Creveld, *Supplying War,* s.83.

5 Ibid., s.82.

6 Pratt, *The Rise of Rail-Power,* s.8.

7 Gjengitt i Wolmar, *Engines of War,* s.22.

8 Knightley, *The First Casualty,* s.2.

9 Wolmar, *Engines of War,* s.23.

10 Ibid., s.20

11 Gjengitt i Wolmar, *Engines of War,* s.54

12 Rent språklig er det en utfordring å skrive om Preussen og militære operasjoner på 1800-tallet. Ofte var de i allianse med andre tyske stater, og så sent som under første verdenskrig besto de tyske styrkene formelt av ikke mindre enn fire ulike armeer. Bayern, Württemberg og Sachsen beholdt i tillegg til Preussen formelt sine egne armeer. Derfor vil begrepet «tyske styrker» være mer dekkende, men det var heller ikke bare tysktalende i disse styrkene. Store deler av dagens Polen lå for eksempel i Preussen. I denne artikkelen brukes derfor Preussen og «tyske styrker» litt om hverandre, uten at hovedpoenget forringes nevneverdig av den grunn.

13 Wolmar, *Engines of War,* s.65-6.

14 Ibid., s.67.

15 Creveld, *Supplying War,* 80.

16 Pratt, *The Rise of Rail-Power,* s.106.

17 Creveld, *Supplying War,* s.86.

18 Wolmar, *Engines of War,* s.80.

19 Ibid., s.79

20 Creveld, *Supplying War,* s.108

21 Wolmar, *Engines of War,* s.87.

22 Creveld, *Supplying War,* s.88.

23 Begrepet «indre linjer», en viktig teoretisk arv etter Napoleonskrigene, betegnet den korteste veien mellom to punkter. For å eksemplifisere: Den som befinner seg inne i en sirkel kan raskere bevege seg til ulike punkter på linjen som markerer dens omkrets enn det en aktør som står på utsiden av sirkelen kan. Den som befinner seg på utsiden må bevege seg rundt hele sirkelen, mens den på innsiden kan ta korteste vei. Napoleon hadde vært en mester i å finne og utnytte slike indre linjer.

24 Moltke, *Art of War,* s.108.

25 Roy Charles Amara (1925 –2007) var en amerikansk vitenskapsmann og futurolog, som altså ble kjent for observasjonen om at vi mennesker systematisk overvurderer teknologiens betydning på kort sikt, men undervurderer dens langsiktige effekter.

26 Se mer om dette i Harald Høiback, *Krigskunstens historie - fra 1500 til i dag.* Oslo Cappelen Damm, 2015.

27 Wolmar, *Engines of War,* s. xiii.

28 Caemmerer, *The Development of Strategical Science,* s.164.

29 Bousquet, *The Scientific Way of Warfare,* s.79.

30 Wolmar, *Engines of War,* s.6.

31 Se spesielt kapittelet: «War without generals; The Younger Moltke and Falkenhayn, 1906-1916» i Goerlitz, *History of the German General Staff.*

32 Taylor, *Prinsippene for vitenskapelig bedriftsledelse,* s.30 og 39.

33 Wolmar, *Engines of War,* s.43.

34 Creveld, *Technology and War,* s.159

35 Gjengitt i Creveld, *Command in War,* s. 120 fotnote 37.

36 Wolmar, *Engines of War,* s.145.

37 Crefeld, *Command in War,* s. 153.

38 Whitman, *The Verdict of Battle,* s.8

39 Ibid., s.9

40 I diktet finner vi også en mer feilslått profeti om krigsromatikkens endelikt: «Aldri svulmer der en løftning av et regnestykkes drøftning. Intet dåds-dikt blir å tolke fra den stund av da en folke-reisning, skjønnhetsfylt og fri, ble et stabs-maskineri, spekket ut med kløktens dolke, fra den stund da herr von Moltke myrdet kampens poesi.»

LITTERATUR

Bousquet, Antoine, *The Scientific Way of Warfare, Order and Chaos on the Battlefields of Modernity,* New York: Colombia University Press, 2009.

Caemmerer, Lieut.-General von, *The Development of Strategical Science, During the 19th Century* (London: Hugh Rees, 1905).

Crefeld, Martin van, *Command in War,* Cambridge: Harvard University Press, 1985.

Creveld, Martin van, *Technology and War, From 2000 B.C. to the Present - A Revised and Expanded Edition* New York: The Free Press, 1991.

Crefeld, Martin van, *Supplying War, Logistics from Wallenstein to Patton* 2nd edt, Cambridge: Harvard University Press, 2004.

Goerlitz, Walter, *History of the German General Staff 1657-1945* (1952) New York: Barnes & Noble Books, 1995.

Moltke, Helmuth von, *On the Art of War,* redigert av Daniel J. Hughes. New York: Ballantine Books, 1993.

Knightley, Philip, *The First Casualty, The War Correspondent as Hero and Myth-Maker from the Crimea to Iraq.* (upd. edt.) Baltimore: The Johns Hopkins University Press, 2004

Pratt, Edwin, A., *The Rise of Rail-Power, in War and Conquest 1833-1914.* London: P.S. King & Son, Ltd, 1915.

Taylor, Fredrick Winslow, *Prinsippene for vitenskapelig bedriftsledelse* (1911), Oslo: Vidarforlaget, 2005.

Whitman, James Q., *The Verdict of Battle, The Law of Victory and the Making of Modern War,* Cambridge, Ma: Harvard University Press, 2012.

Wolmar, Christian, *Engines of War, How Wars Were Won & Lost on the Railways.* London: Atlantic Books, 2012.

UTENFOR TEMA

Trond Heum

Pave og keiser i strid:
Taktisk knefall i Canossa

Pave og keiser i strid:
TAKTISK KNEFALL I CANOSSA

I januar 1077 stod den bannlyste tyske kong Henrik 4. utenfor borgen Canossa i Nord-Italia og tryglet pave Gregor 7. om tilgivelse. Hva hadde ført Henrik opp i denne situasjonen? Hva skjedde egentlig da han endelig fikk møte paven, og hva sier hendelsen oss om forholdet mellom verdslig og geistlig makt ved inngangen til høymiddelalderen? Disse spørsmålene har engasjert historikere i flere hundre år. I artikkelen vil jeg gjennomgå hendelsesforløp, og deretter presentere sentrale retninger fra historikerdebatten om hva den dramatiske konflikten mellom den vestlige kristenhetens øverste ledere dreide seg om.

TROND HEUM
Cand.philol. med historie hovedfag
Universitetet i Oslo

I tre dager hadde Henrik 4., tysk konge og senere tysk-romersk keiser, stått utenfor borgporten i Canossa. Han var pilegrimskledd, og han skal ha framstått som en gråtende og tilsynelatende angrende synder. Som en god kristen, og som den vestlige kirkens overhode, kunne paven vanskelig nekte å tilgi et menneske som så åpenbart erkjente sine synder.[1] Samtidig var paven i et dilemma, da en tilgivelse av Henrik hadde et betydelig politisk aspekt. Årsaken til hele opptrinnet i Canossa var at paven året før hadde fratatt Henrik kongedømmet, løst alle vasaller fra deres troskap til ham, og bannlyst ham. En tilgivelse kunne bringe Henrik tilbake i en maktposisjon som truet pavedømmet. For å forstå dette, er det nødvendig å se nærmere på samfunnsstruktur og forholdet mellom verdslig og geistlig makt i tidlig middelalder.

Føydalisme

Rikene i Vest-Europa i tidlig middelalder var et slags førstatlige, fellesskap bygd på personlig troskap. Keisere og konger knyttet til seg lojale støttespillere som vasaller. En vasall avga en troskapsed til sin herre, med plikt til å sitte som rådgiver ved hans bord og stille med riddere til forsvar av hans rike. Som motytelse fikk vasallen disposisjonsretten over et len (jordegods) med tilhørende inntekter.

Vasaller som fikk sine len direkte fra en keiser eller konge, omtales i faglitteraturen ofte som kronvasaller. Deres len kunne være så store at *kronvasaller* igjen ga deler av dem til egne undervasaller. Dermed kunne maktstrukturen bli ganske innfløkt, samtidig som keiser/kongemakten risikerte å sitte igjen med bare et mindre område som de reelt styrte over og hentet inntekter fra. Man skal imidlertid være varsom med å framstille føydalismen som et fasttømret system. Det var store regionale og lokale forskjeller i hvordan riker ble styrt i middelalderen. Len og krigstjeneste hang heller ikke nødvendigvis sammen, og all jord var ikke forlenet jord, men også

Henrik 4. skal ha stått her da han fikk møte pave Gregor 7. etter endelig å ha blitt sluppet innenfor murene i Canossa. Foto: Trond Heum.

vanlig eiendom.[2] Tross disse innvendingene brukes gjerne begrepet «føydalt» om samfunnsstrukturen i store og sentrale deler av middelalderens Europa.[3]

I Det tysk-romerske keiserriket var kirken ved inngangen til høymiddelalderen i betydelig grad innebygd i den føydale strukturen. Det var her en utstrakt bruk av biskoper som vasaller, kalt «Det ottonske systemet». Navnet spiller på at denne ordningen ble etablert under Otto 1., den første tysk-romerske keiseren. Biskopene var velutdannede og godt egnet som rådgivere. De kunne heller ikke etterlate seg legitime arvinger på grunn av sølibatskravet, noe som gjorde det lettere for keiseren å hevde eiendomsrett til lenet ved en vasalls død. Bruken av biskoper som vasaller var således en måte å styrke sentralmakten på overfor det verdslige aristokratiet av lensherrer, med de tyske fyrstene i spissen.[4] Kirken var med andre ord en betydelig politisk, økonomisk og administrativ kraft som gjorde det nødvendig for keiseren å ha innflytelse over valget av personer til de høyere geistlige embetene. Dermed er vi ved den såkalte investiturstridens kjerne.

Kirkelig reformbevegelse

Investitur er betegnelsen på seremonien der len ble overdratt til en vasall. For geistlige vasaller innebar seremonien også at man ble innsatt i sitt embete. Fram til 1050-årene var keisermaktens innflytelse over kirken betydelig. Da det i 1046 oppstod strid om pavevalget, grep keiser Henrik 3. (1039-56) inn, neglisjerte de stridende kandidatene og innsatte en person han hadde valgt selv. Etter 1050 endret situasjonen seg. Innenfor kirken vokste det fram en reformbevegelse med målsetting om å høyne den religiøs-etiske standarden blant geistligheten. Viktige kampsaker var avskaffelsen av simoni, det vil si kjøp og salg av embeter, og en generell frigjøring av kirken fra verdslig innflytelse. I dette lå både kontrollen over embetsbesettelser, en selvstendig økonomi og egen jurisdiksjon. Reformbevegelsen fikk dermed et politisk aspekt. På samme tid ble sentralmakten i Det tysk-romerske keiserriket svekket etter Henrik 3.s død. I påvente av at Henrik 4. (født 1050) skulle nå myndighetsalderen, ble regjeringsmakten utøvd av et formynderstyre.[5]

Da Henrik ble myndig i 1067, stod han overfor den utfordrende oppgaven å gjenreise sentralmakten i Tyskland, gjenvinne kontrollen over det nordlige Italia og gjenopprette innflytelsen over kirken. Henriks forsøk på å styrke keisermakten, gjennom blant annet borgbygging og bruk av egne embetsmenn i det regionale styret, førte til opprør i Sachsen i 1073. Samme år fikk den kirkelige reformbevegelsen en kraftfull leder i Pave Gregor 7.

Gjensidige trusselbrev

I februar 1075 utstedte Gregor 7. et pavelig dekret som forbød legmannsinvestitur. Det innebar at keisere og konger ikke kunne innsette biskoper. Måneden

etter kom et enda mer kontroversielt utspill fra Gregor: I skriftet *Dictatus Papae* hevdet han at paven kunne avsette keisere. Det var første gang i historien at en pave eksplisitt påberopte seg en slik autoritet.[6] Og at det ikke var tomme ord, skulle Henrik komme til å erfare senere samme år. I desember mottok han et sterkt irettesettende brev fra paven fordi han hadde blandet seg inn i valget av erkebiskop i Milano. I brevet påpekte Gregor hvordan han, som St. Peters etterfølger, hadde en åndelig autoritet som kongen, i likhet med alle andre kristne mennesker, måtte rette seg etter. Bak ordene lå det også en trussel: «Med faderlig omsorg advarer jeg deg mot å sette deg opp mot Kristi styre.»[7] Henrik svarte ham med et brev som var enda skarpere i tonen. Her anklaget han Gregor for å ha blitt pave på uredelig vis, og for å ha misbrukt makten sin ved å sette seg opp mot den autoriteten som var gitt kongen av Gud. Henrik nektet å titulere Gregor som pave, og innledet isteden brevet med «Til den falske munken Hildebrand, ikke lenger pave».[8] Brevet skulle få alvorlige konsekvenser.

Henrik nektet å titulere Gregor som pave, og innledet isteden brevet med «Til den falske munken Hildebrand, ikke lenger pave». Brevet skulle få alvorlige konsekvenser.

Avsettelse og bannlysing

I februar 1076 erklærte Gregor at han fratok Henrik kongedømmet, opphevde vasallenes troskapsbånd til ham og lyste ham i bann.[9] En bannlyst person var utestengt fra det kristne samfunn. Ingen kristne mennesker fikk ha noe å gjøre med bannlyste personer, bortsett fra deres aller nærmeste familie og underordnede arbeidere.

Konsekvensene for Henrik ble fatale. De geistlige vasallene forlot ham, og motstanderne hans i Sachsen fikk økt legitimitet og større tilslutning. Henrik måtte gå med på at spørsmålet om hans videre skjebne skulle avgjøres på et møte med de tyske fyrstene i Augsburg i februar 1077, dit også paven ble invitert. Her er vi ved årsaken til at Henrik i januar 1077 befant seg i Canossa; mens Gregor var på vei nordover fra Roma mot Augsburg, klarte Henrik å ta seg over Alpene og forbi fiendene sine slik at han kunne møte paven i forkant. Gregor hadde tatt inn på borgen i påvente av eskorte gjennom Alpene, da Henrik med sitt lille følge dukket opp utenfor borgmurene.

Etter å ha avventet og vurdert situasjonen i tre dager, valgte Gregor å åpne portene. Henrik fikk tilgivelse for sine synder og i borgens kapell ble han løst fra bannet.[10] Etterpå vendte Henriks geistlige vasaller tilbake til ham, men han måtte fortsatt slåss mot opprørere som samlet seg om en ny konge; Rudolf av Schwaben. Tyskland ble kastet ut i en borgerkrig, der begge parter søkte støtte for sin sak hos paven. Det skulle imidlertid gå hele tre år før Gregor kom med sin konklusjon. Han valgte da på nytt å erklære Henrik som avsatt og bannlyst, men nå med sanksjonene presentert i en annen rekkefølge: Først lyste han Henrik i bann, deretter erklærte han at Henrik var fratatt sin kongelige myndighet, og så ble undersåttenes troskap til ham opphevet.[11]

Gregors sanksjoner mot Henrik i 1080 hadde ikke samme effekt som i 1076. I Tyskland var mange misfornøyde med at paven ikke hadde grepet inn før, dessuten klarte Henrik å nedkjempe sin rival om kongetronen. I 1084 rykket han også inn i Roma, innsatte en ny pave og lot seg krone til tysk-romersk keiser. Gregor flyktet ut av byen og endte sitt liv i eksil i Sør-Italia året etter.[12]

Selv om Henrik nå sto igjen som seierherre, gikk heller ikke han lette tider i møte. I Tyskland ble det på nytt uro, både innenfor kirken og blant det verdslige aristokratiet, der Henriks egen sønn, Henrik 5., sluttet seg til opprørerne. Striden vedvarte til Henriks død i 1106.

Konkordatet i Worms

Etter Henrik 4.s død valgte hans sønn og etterfølger Henrik 5. å inngå et forlik med pavekirken som ble nedfelt i Konkordatet i Worms i 1122. Her ble kirken innrømmet retten til å velge sine egne biskoper, men keiseren skulle få være til stede ved valget av biskoper i Tyskland. Videre ble investiturstriden delt i to, der paven skulle innsette biskopen ved å overrekke embetssymbolene ring og stav, mens keiseren skulle tildele biskopen len som uttrykk for at han var keiserens vasall. Keiserens del av investituren skulle skje først i Tyskland, Italia og Burgund innen et halvt år etter at den geistlige delen var gjennomført.

Retten til selv å velge biskoper er blitt sett på som en viktig seier for pavekirken, selv om keiseren ved sin tilstedeværelse fortsatt kunne øve innflytelse, spesielt ved uenighet blant de som skulle velge biskopene.[13]

Historiografi

Helt siden disse hendelsene fant sted, har skribenter og historikere prøvd å tolke hva som skjedde i Canossa og hva hendelsen gjenspeiler av oppfatninger om kompetanseforholdet mellom pave og keiser i denne delen av

middelalderen. Jeg vil i resten av artikkelen presentere noen sentrale retninger blant historikere i denne sammenheng. Det dreier seg om den tysk-protestantiske retningen fra slutten av 1800-tallet, Carlyle-retningen fra 1920-årene og Ullmann-retningen fra etterkrigstiden.

Et interessant aspekt ved debatten blant historikerne er at høyst ulike meninger springer ut av de samme primærkildene. Spesielt har man vært opptatt av hvordan man skal forstå Gregor 7.s holdninger i lys av hans brev og dekreter. En interessant kilde er *Dictatus Papae* (1075), et pavelig dokument som ble til under Gregor 7., men som man ikke helt kjenner bakgrunnen for og hensikten med. I dette dokumentet hevdet paven blant annet retten til å avsette keisere, og at alle fyrster plikter å kysse hans føtter. Andre sentrale kilder er den hissige brevvekslingen mellom Gregor 7. og Henrik 4. som utløste striden, og de to dekretene fra 1076 og 1080 der paven erklærte at Henrik var avsatt og lyst i bann. Videre kan nevnes et brev som Gregor 7. skrev til biskop Herman av Metz i 1081, der han forsvarte sine handlinger. Striden mellom Gregor 7. og Henrik 4. førte for øvrig til en omfattende debatt blant samtidige og senere skribenter i middelalderen om forholdet mellom geistlig og verdslig makt. Debatten er blitt omtalt som en propagandakrig.[14] Historikere har således hatt et større omfang av sekundærkilder.

Retten til selv å velge biskoper er blitt sett på som en viktig seier for pavekirken [...]

Gregor 7. – dualist?

Det har rådet relativt stor enighet blant historikere om at kompetanseforholdet mellom pave og keiser før investiturstriden bygde på *dualisme*. Det vil si at det øverste geistlige og det øverste verdslige embetet, henholdsvis sacerdotium og regnum, ble betraktet som likestilte med ansvar innenfor hvert sitt område. Legitimeringen av dette er først og fremst den såkalte Gelasiusdoktrinen som ble utformet av pave Gelasius 1. på slutten av 400-tallet. I et brev til keiseren i Det østromerske riket i 494 hevder Gelasius at den geistlige og den verdslig makt er delegert fra Kristus til henholdsvis pave og keiser, og at de utøver suveren makt på hvert sitt område. Et springende punkt hos Gelasius er formuleringen om at det hviler et større ansvar på det geistlige embetet fordi det har ansvaret for menneskenes frelse.[15]

Historikere har derimot vært høyst uenige i synet på om Gregor 7. bør anses som dualist. På 1800-tallet ble han blant protestantiske historikere i Tyskland oppfattet som *hierokrat*. Det vil si at paven oppfattet sitt embete som overordnet keiserens, og at keiseren derfor styrte på delegert makt fra kirkens leder. Historikeren Johannes Haller er en representant for denne retningen. Ifølge Haller var Gregor 7. drevet av ekstremt maktbegjær. Han var en fanatisk reformist som var villig til å ta i bruk alle virkemidler i kampen for kirkens frihet. I dette lå også tilbøyeligheten til å utøve makt utenfor den åndelige sfæren.[16]

I 1920-årene kom de britiske brødrene Alexander J. og Robert W. Carlyle med et omfattende verk om middelalderens historie. Her tok Alexander J. Carlyle til orde for at Gregor 7. stod på dualistisk grunn. For å forstå paven, var det viktig å skille mellom hans syn på embetene som pave og keisere/konger utøvde, og på de religiøsteetiske forpliktelser som hvilte på personene som innehadde embetene. I likhet med alle andre kristne mennesker, var også keisere og konger underlagt pavens åndelige autoritet. Men Gregor 7. brakte et nytt kriterium inn i vurderingen av fyrsters skikkethet; at de som gode kristne måtte respektere det kirkelige reformprogrammet, derav kravet om autonomi.

Et viktig argument hos Carlyle var at verken Gregor 7. eller Henrik 4. argumenterte med at det ene embetet var overordnet det andre. Ei heller krevde Gregor retten til å velge keisere og konger. At paven til slutt grep inn i borgerkrigen i Tyskland og på nytt erklærte Henrik bannlyst og avsatt, måtte ifølge Carlyle sees i sammenheng med at begge de stridende parter hadde oppfordret paven til å avgjøre striden.[17] Mange historikere har sluttet seg til den dualistiske oppfatningen av Gregor 7.

«Den funksjonelle kvalifikasjon»

En tredje retning blant historikerne er den såkalte Ullmann-skolen, etter Walter Ullmann som i mange år var professor ved Universitetet i Cambridge. Ifølge Ullmann forfektet pavedømmet i hele middelalderen en hierokratisk lære om forholdet sacerdotium og regnum. Dualismen oppsto etter Ullmanns mening først under investiturstriden, og da som et forsvar for keiser/kongemakten.

Slik Ullmann så det, krevde Gregor 7., som St. Peters etterfølger, overordnet myndighet over alle kristne mennesker og institusjoner. Den romerske kirken representerte selve ideen om et riktig liv, som igjen krevde lydighet overfor geistligheten og dens leder, som utgjorde sjelen i det kristne samfunnets kropp. Det var derfor bare paven som var kvalifisert til å styre over kristenheten, mens verdslige herskere utgjorde «pavens armer».

Ullmann kalte dette for «den funksjonelle kvalifikasjons prinsipp».[18] Det var denne overbevisningen som, ifølge Ullmann, drev Gregor, ikke rent maktbegjær. *Dictatus Papae* og den makt Gregor der gjør krav på, måtte forstås som et forsøk fra paven på å inkarnere en hierokratisk lære i jus.[19]

Det er fascinerende å lese Ullmanns argumentasjon for pavekirkens angivelige hierokratiske forankring gjennom hele middelalderen. Han er imidlertid blitt kritisert for spekulativ kildebruk, og for at argumentene hans ikke har vært underbygd med konkrete institusjonelle eksempler.[20]

Fra nyere tid har Brian Tierney, professor ved Universitetet i Cornell, argumentert for at Gregor 7., tross kontroversielle utsagn og handlinger, må kunne oppfattes som dualist. Tierney poengterer, i likhet med Alexander J. Caryle i 1920-årene, nødvendigheten av å merke seg hva Gregor 7. ikke hevdet eller gjorde krav på; han hevdet ikke at kongens autoritet var delegert fra paven, ei heller krevde han retten til å velge konge, og han hevdet ikke selv å kunne inneha rollen som konge over Tyskland og dermed utøve både åndelig og verdslig makt.[21]

Hvorvidt han også ble gjeninnsatt som konge, har det altså vært høyst ulike meninger om.

Hva skjedde egentlig i Canossa?

De tre historikerretningene jeg har tatt for meg i artikkelen har altså ulike meninger om hvordan Gregor 7. forholdt seg til verdslig makt. Når det gjelder synet på hva som skjedde i Canossa, går oppfatningene derimot litt på tvers av retningene.

I 1940-årene debatterte de franske historikerne Henrik-Xavier Arquillière og Augustin Fliche hva pavens tilgivelse av Henrik i Canossa innebar. Begge delte oppfatningen av Gregor 7. som dualist, men de hadde ulike oppfatninger om hva som skjedde i Canossa. Arquillière mente at Henrik kun ble løst fra bannet i Canossa, ikke gjeninnsatt i sitt kongelige embete. Arquillières viktigste argument var Gregor 7.s egne ord om at han ikke hadde gjeninnsatt Henrik i Canossa. Paven hevdet nemlig dette da han på nytt løste Henrik i bann i 1080. Arqullière la videre vekt på at Gregor 7. i *Dictatus Papae* kun hevdet retten til å avsette keisere, ikke innsette dem. Et annet argument var at Gregor i Canossa krevde garantier av Henrik for at han kunne fortsette sin reise til Tyskland, dit han i utgangspunktet var på vei for å møte Henriks motstandere.[22]

Augustin Fliche erkjente også det utvetydige budskapet fra Gregor 7. i 1080 om at Henrik ikke ble gjeninnsatt i Canossa. Samtidig poengterte han at de to rettsaktene bannlysing og avsettelse måtte sees i sammenheng med hverandre. Da Henrik ble løst fra bannet i Canossa, fantes det ifølge Fliche ikke lenger noen grunn til at han ikke kunne utøve sitt kongelige embete. Fliche viste til at paven i flere av sine brev i tiden etter Canossa titulerer Henrik som «rex» (konge), som ifølge Fliche da måtte være et uttrykk for at paven regnet Henrik for å være konge igjen. Et annet av Fliches argumenter var knyttet til pavens rolle under borgerkrigen i Tyskland: Hvorfor grep ikke Gregor inn tidligere, hvis han mente Henrik ikke lenger var å regne som konge? Fliches svar på dette spørsmålet var at Gregor erkjente at han de facto hadde to konger å forholde seg til i borgerkrigen. Da paven endelig landet sitt standpunkt i Henriks disfavør, grep han til en teori som Henriks fiender hadde lansert; nemlig at Henrik ikke hadde blitt gjeninnsatt i Canossa.[23]

Debatten mellom Arquillère og Fliche ble i 1960-årene kommentert av Karl F. Morrison, professor i middelalderhistorie ved Universitetet i Minnesota. Morrison hevdet at Gregor 7.s erklæringer var spunnet på et moralsk-etisk grunnlag, ikke et juridisk. Pavens krav på overordnet autoritet i verdslige saker måtte derfor oppfattes som en autoritet over mennesker, ikke deres verdslige embeter. Gregor hevdet ikke at paven hadde rett til å velge keiser eller konger, eller selv å utøve deres embeter, ei heller krevde han ifølge Morrison retten til en endelig avsettelse av dem. Når Gregor krevde retten til å avsette keisere, var dette å oppfatte som retten til å frata en keiser den kirkelige sanksjon som var gitt hans virke – med andre ord erklære at personen ikke var moralsk-etisk skikket til å regjere. Ut fra denne argumentasjonen kunne en keiser eller konge fortsatt utøve embetet, men ikke som en rettferdig hersker etter kristen terminlogi.[24]

I 1980-årene påviste den engelske middelalderhistorikeren John Gilchrist nyanser i Gregor 7.s måte å titulere Henrik på, som understøttet argumentene til Fliche og Morrison. Før 1076, altså før Henrik ble erklært avsatt og lyst i bann, refererte Gregor til Henrik utelukkende som «rex». Etter 1076 endret tituleringen seg, blant annet til «dictus rex». Ifølge Gilchrist var «dictus» en betegnelse som ble brukt om biskoper og abbeder som formelt var avsatt, men fortsatt utøvde embetet. Det er på liknende vis vi må forstå Gregors holdning til Henrik etter Canossa, mente Gilchrist: Henrik var fratatt sin kirkelige sanksjon til å utøve kongeembetet som en sann kristen, men han innehadde likevel embetet. Etter Canossa fant ikke Gilchrist ordet «dictus» blant pavens betegnelser på Henrik, derimot var ordet «rex» brukt flere ganger. Det kunne med andre ord tyde på at Gregor 7. etter Canossa mente det ikke lenger var legale sperrer for at Henrik kunne være konge igjen. Etter 1080, da paven nok engang erklærte Henrik avsatt og lyst i bann, brukte Gregor derimot på nytt betegnelsen «dictus rex», sammen med andre betegnelser som blant annet «tyranni».[25]

Ifølge Walter Ullmann dreide Canossa seg kun om at Henrik ble løst fra bannet. Dette fordi avsettelse og bannlysing var to atskilte rettsakter. Hendelsen i Canossa betød derfor bare at Henrik på nytt kunne tre inn i det kristne fellesskap og hadde ikke noe med hans regjeringsfunksjon å gjøre. Det kongelige embetet i Tyskland var fortsatt, etter Ullmanns mening, i en slags suspensjonstilstand.[26]

I 2008 publiserte Johannes Fried, professor ved Universitetet i Frankfurt, en ny og oppsiktsvekkende tese om Canossa.[27] Intensjonen var, ifølge ham selv, å ta et oppgjør med myten om Canossa som et ydmykende vendepunkt i keisermaktens forhold til pavekirken. Det kontroversielle synspunktet til Fried er at Canossa var et planlagt forsoningsmøte, som endte i en fredspakt etter at Henrik var blitt løst fra bannet.

Fried har gransket kilder som forteller om Gregor og Henriks reiser, og ut fra beregninger av reiseruter, avstand og reisetid, mener han at Gregor og Henrik planla en forsoning som kunne redde Henrik i land fra de opprørske tyske fyrstene. Ifølge Fried var det abbed Hugo av Cluny, keiserinne Agnes (Henriks mor) og grevinne Matilde av Toscana (eier av Canossa) som i utgangpunktet var pådrivere for en forsoning. De skal ha sett på paven som en viktig formidler i konflikten mellom Henrik og fyrstene, men da måtte Henrik bli løst fra bannet. Fried bygger her på kilder som har vært mindre vektlagt av andre, som den samtidige historieskriveren Arnulf av Mailand.[28] Frieds tese har vunnet lite gehør blant dagens historikere. Han har måttet tåle kritikk for utilstrekkelige argumenter, feilaktig premiss (Canossa-myten) og selektiv kildebruk.

Konklusjon

Det er interessant å se at det også i dag er trykk og temperatur i debatten om hva som hendte i Canossa. Det historikere i hvert fall har kunnet samle seg om, er at Henrik 4. ble løst fra bannet i Canossa i 1077. Hvorvidt han også ble gjeninnsatt som konge, har det altså vært høyst ulike meninger om. Var avsettelse og bannlysing knyttet til hverandre, slik at opphevelse av bannet også medførte gjeninnsettelse som konge? Eller skal avsettelse og bannlysing oppfattes som atskilte rettsakter?

Modell av kastellet på toppen av borgen i Canossa. Foto: Trond Heum.

Og hvilken betydning skal man tillegge Gregor 7.s egne ord om at han ikke gjeninnsatte Henrik 4. i Canossa? Historikere som har poengtert at Gregor 7. ikke gjorde krav på å kunne velge keisere og konger, og at han i Dictatus Papae ikke knyttet avsettelse til bannlysing, synes å ha gode argumenter for å hevde at Canossa ikke betød noen formell gjeninnsettelse av Henrik som konge.

Et annet spørsmål som blir hengende litt igjen i luften fra historikerdebatten, er hvordan man skal forstå pavens avsettelse av Henrik 4. Var det en formell rettsakt med direkte virkninger for utøvelsen av det verdslige embetet, eller skal det forstås dithen at paven trakk tilbake den åndelige sanksjon som var gitt kongens virke? I sistnevnte sammenheng betød det at Henrik i realiteten fortsatt utøvde embetet inntil de tyske fyrstene hadde avgjort hans skjebne.

Spørsmålet om Gregor 7. bør kalles dualist eller hierokrat er relativt komplisert. Vel så interessant er det kanskje å belyse om han videreførte tradisjon eller skapte revolusjon i forholdet til verdslig makt. Så vel Carlyle-retningen som Ullmann-retningen har plassert ham som en videreführer av tradisjon, men med høyst ulikt utgangspunkt. Mens Carlyle-retningen har oppfattet Gregor 7. som videreführer av en tradisjonell dualisme, tross en del kontroversielle utspill fra paven, har Ullmann-retningen sett ham som videreführer av en hierokratisk tradisjon. For den tysk-protestantiske retningen ved inngangen til 1900-tallet var Gregor 7. derimot å regne som en revolusjonær hierokrat. Denne oppfatningen bør nok sees i sammenheng med den sterke nasjonale ånden i Det tyske keiserriket etter samlingen i 1871. Gregor 7.s krav på å kunne avsette keisere, og det faktum at en tysk konge og senere keiser måtte gå botsgang og trygle paven om tilgivelse, har trolig lettere kunnet oppfattes som revolusjonært blant samtidens protestantiske tyske historikere.

Carlyle-retningen har et viktig poeng når de hevder at man for å forstå Gregor 7. må legge vel så mye vekt på hva han ikke krevde som hva han krevde. Jeg synes selv det er nærliggende å slutte seg til denne retningen. Samtidig må jeg erkjenne at historikere innenfor de andre retningene også har noen vesentlige poeng. Det synes åpenbart at Gregor 7. regnet det geistlige embetet som viktigere enn det verdslige, og at keisere og konger i åndelige saker var underlagt pavens autoritet. Det betyr likevel ikke det samme som at han mente det verdslige embetet var delegert fra paven, og at keisere og konger derfor var underlagt ham i utøvelsen av embetet. Det som kompliserer bildet, er at skillet mellom den geistlige og verdslige sfære synes å ha vært noe uklart i Gregors sinn. Pavens krav om at verdslige herskere måtte akseptere det kirkelige reformprogrammet for å bli ansett som gode kristne, hadde jo så avgjort et politisk aspekt ved seg. Debatten vil nok derfor fortsette blant historikere.

Historiografien om investiturstriden er nok for de spesielt interesserte, men begrepet canossagang har fortsatt en plass i språket vårt, som uttrykk for botsgang. For Henrik 4. førte botsgangen til at han ble løst fra bannet, et taktisk grep som der og da tjente ham i striden med Gregor 7., og for en stund i striden med de tyske fyrstene.

Trond Heum (f. 1965) er lektor og fagutvikler i historie ved Sandefjord videregående skole. Han har skrevet lærebøker og fagartikler i historie, og blant annet forelest i historie for lærerstudenter. Heum skrev artikkelen «Er historikere for kritiske til spillefilmer og dramaserier?» i Fortid nr. 2, 2016.

NOTER

1 Brian Tierney, *The Crisis of Church and State,* s. 54.

2 Leidulf Melve, *Europeisk politisk historie,* s. 42-44.

3 Sverre Bagge, *Europa tar form,* s. 137.

4 Ved et felttog i 981 skal geistlige vasaller ha stilt tre fjerdedeler av keiserens hær. Bagge, s. 187.

5 Horst Fuhrmann, *Germany in the High Middle Ages,* s. 52-54.

6 Det fantes fra 300-tallet teorier om en kirkelig motstandsrett som kunne iverksettes mot en fyrste som religiøst-etisk sett viste seg uskikket til sitt embete. Den hadde også blitt iverksatt på 800-tallet i Frankrike, men bygde på vedtak fattet av en geistlig synode, ikke av paven alene. Kern, *Kingship and Law in the Middle Ages,* vol. 4, kap. 3

7 Brev fra Gregor 7. til Henrik 4. i desember 1075, gjengitt og oversatt til engelsk i Tierney, s. 57-59. Min oversettelse av utdraget.

8 Henrik 4.s svar til Gregor 7. i 1076, gjengitt og oversatt til engelsk i Tierney, s. 59-60. Min oversettelse av utdraget.

9 Gregor 7. første avsettelse av Henrik 4. gjengitt og oversatt til engelsk, Ibid, s. 60-61.

10 Tierney, s. 54.

11 Gregor 7. andre avsettelse av Henrik 4. gjengitt og oversatt til engelsk, Ibid, s. 64-66.

12 Tierney, s. 55.

13 Ibid, s. 86.

14 Ibid, s. 74.

15 Pave Gelasius brev til keiser Anastasius, 494. Gjengitt og oversatt til engelsk, Ibid, s. 13-14.

16 Haller, Papstum und Kirchenreform, og Haller, *Das Papstum. Idee und Wirklichkeit,* bd.II.

17 Carlyle, *The History of Medieval Political Theory in the West,* vol. III og IV.

18 Ulmann, *The Growth of Papel Government in the Middle Ages,* s. 268.

19 Ibid, s. 273.

20 Kempf, «Die Papstligiche Gewalt in der Mittelalterlichen Welt. Eine Auseinandersetzung mit Walter Ullmann», s. 139. Det skulle for øvrig komme flere paver etter Gregor 7. som hevdet åndelig autoritet over keisere og konger. Den første som derimot utvetydig hevdet at sacerdotium var overordnet regnum, var Bonafacius 8. (pave 1294-1303).

21 Tierney, *The Crisis of Church and State 1050-1300,* s. 57 (min oversettelse).

22 Arquilliere, «Hat Gregor VII in Canosssa Heinrich IV in seine Köningsfunktion wiedereingestezt?», e, s. 265-298.

23 Fliche, ««Hat Gregor VII in Canosssa Heinrich IV in seine Köningsfunktion wiedereingestezt?», s. 250-264.

24 Morrison, «Canossa, A Revision», s. 121-148.

25 Gilchrist, «Gregory VII and the Jurisdic Sources of his Ideology», s. 2-37.

26 Ullmann, s. 302.

27 Fried, «Der Pakt von Canossa. Schritte zur Wirklichkeit durch Erinnerungsanalyse».

28 Fried, *Canossa: Entlarvung einer Legende. Eine Streitschrift.*

LITTERATUR

Arquilliere, Henry Xavier. «Hat Gregor VII in Canosssa Heinrich IV in seine Köningsfunktion wiedereingestezt?», i Kempf, Hellmut. *Canossa als Wende,* s. 265-298. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft 1963.

Bagge, Sverre. *Europa tar form,* Oslo: CappelenDamm [2004] 2010.

Carlyle, Alexander J. *The History of Medieval Political Theory in the West,* vol. III og IV. Edinburgh: W. Blackwood and Sons [1938] 1962.

Fliche, Augustin. ««Hat Gregor VII in Canosssa Heinrich IV in seine Köningsfunktion wiedereingestezt?», i

Fried, Johannes. *Canossa: Entlarvung einer Legende. Eine Streitschrift*, s. 250-264. Akademie, München 2012.

Fried, Johannes. «Der Pakt von Canossa. Schritte zur Wirklichkeit durch Erinnerungsanalyse», i Hartmann, Wilfried og Herbes, Klaus. *Die Faszination der Papstgeschichte*, s. 133-198. Køln: Böhlau 2008

Gilchrist, John. «Gregory VII and the Jurisdic Sources of his Ideology», i Studia Gratiana XII 1980, s. 2-37.

Gilchrist, John. «Was there a Gregorian Reform Movement in the Eleventh Century?» i CCHA Study Sessions, 37, 1970.

Fuhrmann, Horst. *Germany in the High Middle Ages.* Cambridge: University Press [1986] 1989.

Heum, Trond. Pave *Gregor VII – hierokrat eller dualist? En analyse av et utvalg forskere i debatten om pavens syn på kompetanseforholdet mellom regnum og sacerdotium.* Hovedfagsoppgave i historie, Universitetet i Oslo 1996.

Kempf, Hellmut. *Canossa als Wende,* Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft 1963.

Kempf, Friedrich. «Die Papstligiche Gewalt in der Mittelalterlichen Welt. Eine Auseinandersetzung mit Walter Ullmann», i *Miscellanea Historiae Potificae,* vol. XXI, 1959, s. 117-169.

Kern, Fritz. *Kingship and Law in the Middle Ages,* vol. 4. Oxford: Basil Blackwell 1968.

Melve, Leidulf: *Europeisk politisk historie 400-1750.* Oslo: CappelenDamm Akademisk 2009.

Morrison, Karl F. «Canossa, A Revision», i *Traditio XVIII* 1962, s. 121-148.

Schwaderer, Christian. «Canossa und Gedächtniskritikk. Eine kritische Auseinandersetzung mit Johannes Fried», fra *Das wissenschaftsportal der Gerda Henkel* 04.12.2012. Hentet fra http://lisa.gerda-henkel-stiftung.de/canossa_und_gedaechtniskritik?nav_id=4105 Lastet ned og lest 12.11.2016.

Tierney, Brian. *The Crisis of Church and State 1050-1300.* Toronto: Toronto University Press 1989.

Ulmann, Walter. *The Growth of Papel Government in the Middle Ages.* London: Methuen 1965

BOKMELDINGER

Espen Ytreberg

Amundsen : en roman

Anmeldt av Anders Brenna

Dikting som historisk metode

AMUNDSEN: EN ROMAN

Espen Ytreberg
Tiden Norsk Forlag, 2016

Bakerst i boken *Amundsen: en roman* skriver forfatter og medieviter Espen Ytreberg at «mitt mål under skrivingen har vært at diktingen skal være en måte å bygge fakta videre ut på» (s. 230). Faktabaserte fiktivromaner er langt fra et nytt fenomen, men Ytreberg skiller seg ut ved å fremstille diktingen som en legitim historisk metode. Problemet med boken er likevel at den hverken er fugl eller fisk; den er både en svak skjønnlitterær utgivelse og en svak historisk fortelling. I NRKs bokanmeldelse fikk *romanen* kritikk; NRKs skribent konkluderte med at «Ytrebergs dempede stil ikke utnytter det dramatiske potensialet til fulle».[1] I det følgende er det den historiske fremstillingen, og metoden bak den, som veies og finnes for lett. Ikke bare er den fiktivhistoriske metoden høyst suspekt, men i tillegg feiler Ytreberg i å kapitalisere på den: Der boken kunne ha bydd på interessante, *fiktive* fremstillinger av hendelser, tanker og perspektiver vi ellers ikke har tilgang til gjennom de foreliggende kildene, ender Ytreberg opp med å sammenblande, tilsidesette og tåkelegge det faktiske – til fordel for det fiktive.

Den generelle tittelen til tross er bokens omfang begrenset til Amundsens ekspedisjon til Sydpolen (1910-1912), samt til foredragene i etterkant. Ytreberg følger Amundsen fra avreisen hjemme i Norge, via seilaset til Antarktis med polarskuta «Fram», gjennom strabaser og konflikter over iskontinentet, til gruppa på fire mann omsider når den geografiske Sydpolen – sånn omtrent. Deretter er det de tallrike løse sosiale trådene i Amundsens liv det dreier seg om. Sammen danner de et bilde av en mann som egentlig ikke har vunnet stort annet enn sin egen undergang. Utsnittet sammenfaller med Ytrebergs tidligere artikkel «The 1911 South Pole Conquest as Historical Media Event and Media Ensemble», og det er kildearbeidet bak denne som utgjør faktagrunnlaget for romanen.[2] Medietematikken florerer også gjennom boken, og utgjør utvilsomt en frisk og spennende innfallsvinkel. Amundsen var svært moderne i sin tilnærming til massemedia, og var for eksempel, ved siden av sine faste lysbildeshow, tidlig ute med bruk av videofilm.

Ytrebergs historisk-metodiske tilnærming er derimot ikke særlig tillitsvekkende. I artikkelen «Forskning per roman», publisert i Morgenbladet i forkant av bokutgivelsen, skriver Ytreberg:

> Jeg endte med å skrive historisk fiksjon fordi denne sjangeren gir så rike muligheter til å undersøke den faktiske verden av i går. Det er jo forsker jeg er, oppdagelse av verden er på sett og vis også min oppgave, og jeg er alltid på utkikk etter nye undersøkelsesredskaper til verktøykassen. Det fiksjonen først og fremst lot meg gjøre, var å trenge inn i hodet til Roald Amundsen.[3]

Problemet med Ytrebergs metodiske prosjekt – og dermed boken – er at dette vanskelig lar seg gjøre. Fra et historiefaglig ståsted er det opplest og vedtatt at så vel nålevende som historiske aktørers tanker er fullstendig lukket for oss, med mindre de selv uttrykker dem. Når Ytreberg lenger ned skriver at «fiksjonen flytter meg over fra utforskning av hva som var tilfelle, til hva som er tenkelig», er han riktignok inne på noe. Det inngår i historiefaget å kartlegge og redegjøre for hvor kildegrunnlaget begynner og slutter, og visst er det lov å driste seg utenfor dette grunnlaget – så lenge man er åpen om hva som er faktisk og hva som er tenkt.

Ytreberg trenger ikke inn i Amundsens hode; han trenger utelukkende inn i sitt eget.

I historisk sammenheng er problemet med fiksjonen at den blir skrevet i nuet, mens kildene hører fortiden til. Her sammenblander Ytreberg det metodiske: «Fiksjonen gir oss mulighet til å gå et skritt videre, den lar oss bygge en hel hypotetisk verden der forestillinger om den virkelige verden kan utforskes.»[4] Når det fiktive legges under lupen, undersøkes ikke lenger det fortidige, men våre egne nåtidig oppfatninger. Ikke dermed sagt at disse ikke er en viktig del av den historiske diskursen, tvert imot, men det er en vesensforskjell mellom disse dimensjonene. Ytreberg trenger ikke inn i Amundsens hode; han trenger utelukkende inn i sitt eget. Det er en av bokens svakheter, at leseren først og fremst møter Ytreberg – og ikke den historiske aktøren Amundsen. Sagt på en annen måte: Boken sier like mye om Ytreberg som den gjør om hovedpersonen. Det er en metodisk problemstilling som sjeldent skaper dissonans innen fiktiv skjønnlitteratur, men som potensielt kan svekke enhver historisk (forankret) utgivelse. Dette gjelder særlig for leseren som innehar forkunnskaper om emnet.

Ytrebergs fiktivhistoriske metode makter rett og slett ikke å studere fortiden, og da er det naturlig å spørre seg om det i det hele tatt er en historisk metode.

Som medieviter er det et naturlig underliggende utgangspunkt for Ytreberg å være kritisk til den maskuline fremstillingen Amundsen gjerne gav av seg selv, i egne utgivelser og til media. I *Amundsen: en roman* møter vi da også en helt annen figur. Bokens første setning oppsummerer i grunn Ytrebergs fremstilling av mannen: «Roald står i entreen og vil av gårde, men kan ikke» (s. 9). Boken gjennom er Amundsen kronisk nervøs, usikker og fomlete, og minner i grunn mer om en melankolsk hovedperson i en av Per Pettersons oppvekstromaner. Amundsen er flere ganger på randen av psykisk kollaps, enten det er som polfarer (s. 86-88), ekspedisjonsleder (s. 137) eller foredragsholder (s. 160). Gråter gjør han jevnlig, nesten hele veien til Sydpolen; en ekspedisjon han egentlig ikke *ledet*, i alle fall ikke i fysisk forstand. Det er en historie om en usikker leder, hvis svake kroppslige forutsetninger gjør ham totalavhengig av sine langt mer kapable undersåtter:

> [Amundsen] ble stående og gni seg i øynene som et barn. Dette gikk ikke. Han ga ordre om en pause. Stoppe her sa Oscar forundret. Hellinga var så bratt at det ikke var mulig å sette seg. Ja, for faen. Roald sa det med et sinne fortynnet av trøtthet, bøyde seg, med hendene på knærne, og hev etter pusten mens det brant i lungene. Oscar nikket, visste å holde freden (s. 120).

For en leser av Amundsens egne bøker, er Ytrebergs prosjekt åpenbart. Der Amundsen unnlot å fortelle om konflikter og strabaser, skal Ytreberg gjøre det motsatte. Det er her det fiktive skal overta, for å bringe frem det menneskelige som ligger skjult mellom de heroiske linjene. Problemet er at det finnes flere hyllemeter med kilder av privat karakter, hvor Amundsen slettes ikke fremstilte seg slik som han gjorde i møte med media. Ytrebergs følsomme portrett mangler fotfeste i disse kildene.[5] I *Forskning per roman* skriver han at arbeidet med boken «bragte meg inn under huden på denne alfahannen, [og] fikk [...] meg til å tenke også på menn med makt rundt meg i dag, og i siste instans på meg selv».[6] Kort sagt opererer Ytreberg med en problemstilling av typen «den historiske aktøren må da vel ha tenkt og følt som meg?». Som fremgangsmåte vil et slikt spørsmål belyse subjektet (meg), og ikke studieobjektet, men kan muligens si noe om forholdet mellom de to (gitt at objektet er gjengitt med en grad av faktisitet). Da er det derimot snakk om en analyse, noe romanformatet vanligvis ikke rommer. En komparativ tilnærming mellom Ytreberg selv og den historiske aktøren kunne utvilsomt vært interessant lesning (kanskje under tittelen «Amundsen

og meg»), men ethvert tilløp til en slik tilnærming er tilsynelatende utilsiktet i den nåværende teksten.

Ytrebergs fiktivhistoriske metode makter rett og slett ikke å studere fortiden, og da er det naturlig å spørre seg om det i det hele tatt er en *historisk* metode. For en masterstudent i polarhistorie som meg er det også verdt å merke seg at boka ikke bidrar til hverken ny forståelse eller nye fakta om emnet.[7] Boken resirkulerer i det hele tatt de dominerende synspunktene fra den biografiske litteraturen om Amundsen.[8] Disse går i hovedsak ut på «at det eneste som virkelig betydde noe […] var å nå et mål på ski», for å sitere polarhistoriker Harald Dag Jølle, og at vitenskap var noe polarguruen Fridtjof Nansen tvang Amundsen til å utføre, eventuelt noe Amundsen brukte som påskudd for å rane til seg sårt trengte støttepenger.[9] I *Amundsen: en roman* er disse synspunktene ytterligere tilspisset, og Nansen eksploderer til slutt i sinne og høvler over Amundsen: «Det er ikke noe annet enn et elendig idrettsstevne, det du driver med. Målstreker og pengepremier» (s. 194).

Det bemerkelsesverdige er at Ytreberg, professor i medievitenskap ved Universitet i Oslo, hverken har lest seg opp på eller benyttet seg av den nyeste forskningen og faglitteraturen som er skrevet om Amundsen. Siden tidlig 2000-tallet har det kommet en jevn strøm av historiefaglige utgivelser om norsk polarhistorie.[10] Disse har utfordret den tidligere monolittiske biografiske litteraturen på feltet, særlig hva vitenskapens rolle i polarhistorien angår. Et sentralt mål har vært å bevege seg bort fra tilspisset enkelthet – som, for nok å sitere Jølle, «at sport og vitenskap drives av vesensforskjellige motiver» – til komplekse analyser av samspillet mellom ulike mål, motiver og praktiske prioriteringer.[11] Hva historieforskningen angår representerer derfor Ytrebergs bok et steg tilbake, både i tid og i kunnskap. Basert på den relativt tynne litteraturlista bakerst i romanen, er det fristende å hevde at diktingen først og fremst har fungert som en snarvei, heller enn som et metodisk grep for å bevege seg utenfor det vi kan si noe faktisk om.

Det finnes flere faktiske hendelser og situasjoner vi mangler innsikt i, som Ytrebergs metode kunne ha arbeidet hypotetisk med. For eksempel kjenner vi ikke Nansens reaksjon da han fikk vite at Amundsen i all hemmelighet hadde endret ekspedisjonens mål og retning, fra Nord- til Sydpolen. Avtalene, forberedelsene og støttepengene hadde alle vært øremerket en ekspedisjon til ishavet i nord, men etter at polpunktet der ble hevdet nådd i 1909, snudde Amundsen på flisa. Han sørget imidlertid for å seile fra landet før han slapp katta ut av sekken. I brevs form var Nansen og selveste kongen de første som ble underrettet. Øyeblikket da Nansen fikk Amundsens beskjed levert i fanget er et «tapt» kodakøyeblikk i polarhistorien. Det kunne utgjort en gylden mulighet for Ytreberg til å sette metoden sin til verks; til å leve opp til målet om å bruke fiksjonen til å utbrodere utover det foreliggende faktagrunnlaget. I stedet har Ytreberg valgt å forfatte frem et fullstendig fiktivt møte mellom de to polfarerne, hvor Nansen som tidligere nevnt eksploderer i sinne. Det er også på disse sidene at Ytreberg virkelig resirkulerer og overdriver de velkjente standpunktene fra den biografiske litteraturen, og hvor det er mest åpenbart at han ikke har lest seg opp på den nyeste forskningen (s. 189-194). Det historiske kodakøyeblikket er blitt til en fiktiv floskel.

[…] det [er] fristende å hevde at diktingen først og fremst har fungert som en snarvei.

Anders Brenna. Født 1987. Masterstudent i historie, UiO. Leverer masteroppgave om Roald Amundsen våren 2017, og har tidligere publisert artikkelen «Roald Amundsen og bruken av sledehunder på Sydpolsekspedisjonen (1910-1912)» i Fortid, 1/2016.

NOTER

1 Anne Cathrine Straume, «Aldri lei av Amundsen», https://www.nrk.no/kultur/bok/anmeldelse-av-_amundsen.-en-roman_-av-espen-ytreberg-1.13208094 [sist besøkt 02.01.17]

2 Espen Ytreberg, «The 1911 South Pole Conquest as Historical Media Event and Media Ensemble», i *Media History,* 2014, 20:2, s.167-181. http://dx.doi.org/10.1080/13688804.2014.898899; Espen Ytreberg, «Forskning per roman», Morgenbladet 19.08.2016.

3 Ibid.

4 Ibid.

5 Det må tilføyes at Amundsen følelsesmessig myknet med årene. Det viser både kjærligheten for kvinnene i hans liv og omsorgen han viste for sine to adopterte pleiedøtre. Dette fant derimot sted langt senere i tid enn perioden Ytreberg skriver innenfor. Om disse kildene har blitt brukt med tilbakevirkende forklaringskraft, utgjør det en ytterligere svak metodisk tilnærming til stoffet.

6 Espen Ytreberg, «Forskning per roman», Morgenbladet 19.08.2016.

7 Boken inneholder som nevnt spennende syn på Amundsens bruk av (multi)media, men disse har altså Ytreberg allerede presentert i artikkelform i 2014, derav ingen (ytterligere) nye bidrag.

8 De tre biografiene fra nyere tid er Roland Huntfords *Scott og Amundsen* (1980), Tor Bomann-Larsens *Roald Amundsen. En biografi* (1995), og Alexander Wistings *Roald Amundsen – Det største eventyret.* En biografi (2011). Sistnevnte inkorporerer til en viss grad den nye faglitteraturen, men lander på de samme konklusjonene som de øvrige hva Amundsen gjelder. Se sluttnote nr. 10 for referanser til faglitteratur på feltet.

9 Harald Dag Jølle, *Innledning til en historiefaglig biografi : tillegg til Nansen. Oppdageren.* (Tromsø: UiT Norges arktiske universitet, 2013.), s. 85.

10 Sentrale verk er trebindsverket Norsk Polarhistorie (2004), Harald Dag Jølles *Nansen* (2011), og en rekke lengre og kortere artikler i ulike fagtidsskrift. Se f.eks. Robert Marc Friedman, «Amundsen, Nansen, and the question of science: dramatizing historical research on the polar heroic», *Endeavour*, 2011, Vol.35(4): 151-159.

11 Jølle, *Innledning til en historiefaglig biografi*, s. 84

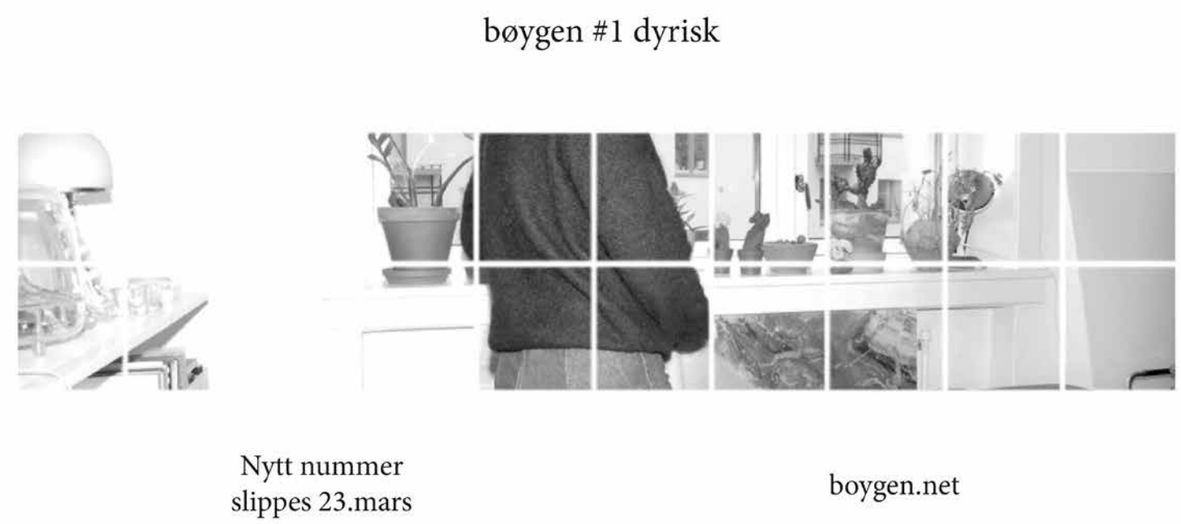

Quiz

QUIZMASTER: SVERRE ERLAND ROSENBERG

På tema

1 Under de franske revolusjonsårene sto giljotinen i Paris på Place de la Révolution. Plassen skiftet navn offisielt i 1830. Hva heter denne plassen i dag?

2 Og siden vi snakker om giljotiner: Utallige mennesker ble henrettet under Robespierres skrekkveldet under perioden kjent som Terroren (1793-94). Men hva skjedde under Den hvite terroren i 1815?

3 Den britiske Ærerike revolusjonen endte formelt i 1689 med hvilket borgerrettslig dokument?

4 Navnet John Hancock er i USA et uttrykk for å signere noe. Dette kommer av Hancocks blikkfangende signatur på Den amerikanske uavhengighetserklæringen (1776). Men hva slags rolle hadde egentlig Hancock under Den amerikanske revolusjonen?

5 Hva het bolsjevikenes undergrunnsavis som ble grunnlagt i 1912?

6 Og når vi snakker om bolsjeviker: I hvilket land levde Lenin i eksil før han returnerte til Russland i 1917?

7 Fan eller ikke, man kommer ikke unna faktumet at Elvis Presley revolusjonerte populærmusikken. Hva er tittelen på hans første hitlåt?

8 Når ble den russiske tsarfamilien henrettet?

9 Hva var den neolittiske revolusjonen?

10 Cirka når begynte den første industrielle revolusjonen i Storbritannia? Bonus: Hva er en «Spinning Jenny»?

Giljotinen var et velbrukt eksekusjonsmiddel under de franske revolusjonsårene, særlig på Place de la Révolution. Hva heter denne plassen i dag? Kilde: Flicr.com

Utafor tema

1 Hvilken tegnefilm markerte begynnelsen på epoken kjent som Disney-renessansen og hvilket år ble den lansert?

2 Den tyske motorgiganten BMW ble etablert i 1916, men i hvilket år begynte de å produsere biler?

3 Hvilket år ble hertugdømmet Bretagne en del av Frankrike?

4 Før brødrene Grimm begynte å reise rundt og samle eventyr, var Jakob Grimm kongelig bibliotekar - for hvilken konge?

5 Hvilke to land var involvert i den såkalte Bispestriden (også kalt Biskopkrigene) 1639-1641?

6 I hvilket år ble den felles obligatoriske folkeskolen innført i Norge?

7 Hvilken kinesisk keiser var det som bestemte at historien begynte med ham?

8 Fire amerikanske presidenter er blitt drept *in office*. Av disse er Lincoln og J.F. Kennedy de mest kjente. Hvem var de andre to?

9 Når kom Oslos første elektriske trikkelinje og hvor gikk den hen?

10 I 1932 fløy Amelia Earhart inn i historiebøkene som første kvinnelige pilot som fløy solo over Atlanteren - i et fly som var modifisert av en anerkjent norsk flypioner som også fungerte som hennes tekniske rådgiver. Hva het han?

Svar på side 91

Amelia Earhart forsvant med flyet sitt som hun her er fotografert med i 1937. Hva het nordmannen som fungerte som hennes tekniske sjef? Kilde: Flickr.com

Redaksjonen

EVEN NÆSS BERGSENG
Even er masterstudent i historie ved UiO, og skriver om lokale politiske miljøer og stortingsvalg i perioden 1888-1894. Han har ellers studert idéhistorie og statsvitenskap, og er særlig interessert i politisk tenkning og historiefaglige grunnlagsproblemer.

INGEBORG NORTVEDT BJUR
Ingeborg er masterstudent i historie. I masteroppgaven skal hun ta for seg billedkunst i det amerikanske kulturdiplomatiet på 1960- og 70-tallet. Hun er tidligere utdannet journalist (Høgskolen i Oslo og Akershus) og adjunkt med fagene fransk, nordisk og historie.

ANDERS BRENNA
Anders interesserer seg for polarhistorie, og skriver masteroppgave om Roald Amundsen og hans forhold til vitenskap. Ellers interessert i nyere europeisk historie, fra 1870 til 1991.

HANS KRISTIAN DRANGSLAND
Hans Kristian er masterstudent med interesse for samspillet mellom religion og politikk i senantikken. Masteroppgaven vil se på Himyarriket i dagens Jemen i perioden 380-525.

JON EMIL HALVORSEN
Jon Emil er masterstudent med interesse for moderne- og samtidshistorie. En av hans hovedinteresser er totalitære regimer og bevegelser, og masteroppgaven vil omhandle fascistiske og nasjonalsosialistiske partier i Skandinavia på 1930-tallet.

KJARTAN HVERVEN
Kjartan er masterstudent i historie, og skriver om tysk mellomkrigshistorie og utviklingen av NSDAP, før og etter maktovertakelsen.

NIRI RAGNVALD JOHNSEN
Niri er masterstudent i historie med særlig interesse for ideologiske strømninger i Europa under det lange 19. århundre (1789-1914). I tråd med dette skal han skrive en oppgave om skandinavismen i perioden 1848-1864.

ANETTE BJERKE JÆGERSBORG
Anette er lektorstudent og masterstudent på første semester. Hun er særlig interessert i globalhistorie, de lange linjene i historien og hvordan og hvorfor verden har blitt som den har blitt. Masteroppgaven hennes tar utgangspunkt i en svensk reiseskildring fra 1600-tallet.

HANNA KHAZRI
Hanna er masterstudent på første semester. Hun er særlig interessert i den moderne Midtøstens politiske historie. Masteroppgaven vil omhandle trekantforholdet mellom USA, Israel og kurderne på 1960-tallet.

SIMEN JØRGEN FREANG KLOMSÆT
Simens masteroppgave tar for seg juridisk praksis og politisk debatt rundt æreskrenkelsesparagrafene i Den norske Straffeloven av 1842.

CARL LØVSTAD
Carl er utdannet lærer med fagene historie og nordisk. Han skriver nå en master i historie. Masteren er om nyorientering innen sosialdemokratiske partiene i Vest-Europa på 1980- og 1990-tallet.

DAVID MOEN
David er masterstudent i historie ved UiO. Hans interesser er hovdesakelig europeisk middelalderhistorie med fokus på krig og konflikt.

ANNA MARIE S. NESHEIM
Anna Marie er interessert i menneskerettighetshistorie og hvordan ideer har formet verdensnormer og internasjonal lov. Anna Marie er for øvrig særlig glad i 60-tallet, men oppgaven hennes kommer sannsynligvis til å ta for seg papirløse i Norge fra 1990 til 2011.

VILDE PAALGARD
Vilde er masterstudent på andre semester og skal skrive miljøhistorie. Masteroppgaven vil ta for seg Det europeiske naturvernåret 1970 i Norge og forestillingen om en forestående økologisk katastrofe.

INGEBORG ANNE RAKVÅG
Ingeborg er masterstudent på andre året. For henne er det norsk middelalder og gamle Egypt som vekker interesse. Masteroppgaven dreier seg om norsk fortidsbruk i norske middelalderkilder.

MARTIN AASBØ RINGDAL
Martin skriver masteroppgave om konspirasjonsforestillinger i norsk mellomkrigstid, med vekt på mottakelse, fortolkning og spredning av «Sion vises protokoller».

SVERRE ERLAND ROSENBERG
Sverre har en bachelorgrad i historie fra Universitetet i Stavanger, men jobber for tiden på en mastergrad ved UiO. Sverres hovedinteresse er nytids-historie med fokus på de europeiske religionskrigene på 15- og 1600-tallet.

ERLING RUGE
Erling er masterstudent i historie og skriver om den norske offiserstanden rundt år 1800. Han er ellers interessert i nyere Midtøstens historie og internasjonal politikk. Erling er også siviløkonom og har en fortid i næringslivet.

ANDERS RYKKE
Anders er masterstudent på første semester. Med interesse for tidligmoderne idé- og kulturhistorie vil han skrive master om opplysningstiden i Norden med fokus på forholdet mellom tidsskriftskulturen og kunnskapsspredning i Danmark-Norge på 1700-tallet.

PETTER SAUGE
Petter er masterstudent ved UiO, med interesse for antikken og religion. Han skal skrive masteroppgave om romersk divinasjon (spådomskunst) i krigføring under Den andre punerkrig 218-201 fvt.

JULIA STANGELAND
Julia er lektorstudent og masterstudent i historie. I masteroppgåva si skriv ho om avisene si dekning av nedbrenninga og tvangsevakueringa av Finnmark og Nord-Troms under andre verdskrig.

INGAR STEENE
Ingar tok en bachelorgrad i historie på Universitet i Bergen. Han går nå på master på UiO der han skriver om nordiske historiefortfattere og historiografi på 1600-tallet.

JØRGEN HAMRE SVEEN
Jørgen er masterstudent i historie ved UIO, med interesse for antikken og tidlig middelalder. Han arbeider med et masterprosjekt om endringer av den romerske badekulturen i seinantikken.

LINE LINDBERG SØRJOTEN
Line er lektorstudent og masterstudent i historie. I masteroppgaven sin skriver hun om pleiebarnas oppvekstvillkår rundt 1850-1920 og samfunnets lov og praksis ovenfor disse.

HENRIK IZZET THOMMESEN
Henrik er masterstudent med interesse for teknologisk, økonomisk og industriell historie. Masteroppgaven vil handle om økonomiske institusjoner ved gruveindustrien på Røros i tidlig morderne tid.

MATTIS CHRISTENSEN OLDEIDE VAALAND
Han er masterstudent i historie og er interessert i samtids- og idéhistorie i Europa, med spesiell vekt på høyreekstreme bevegelser. Han skriver en master om anti-islamsk ideologi i Norge og England.

SIGRUN B. WIK
Sigrun er masterstudent på andre semester, og har en forkjærlighet for eldre historie. Masteroppgaven hennes vil omhandle framstillinger av vikingtidskvinner fra middelalderen

Svar til quiz på s. 88

På tema

1. *Place de la Concorde.*
2. *Louis XVIII og den franske regjeringen sparket 70.000 embetsmenn og arresterte 6000 mann for å ha støttet Napoleon under De hundre dagene.*
3. *The Bill of Rights.*
4. *Han var kongresspresident (1774-1777).*
5. *Pravda («Sannhet»).*
6. *Sveits.*
7. *Heartbreak Hotel (1956)*
8. *17. Juli 1918.*
9. *Overgangen fra jeger- og sankersamfunn til jordbruk, også kalt den første jordbruksrevolusjonen.*
10. *Ca. 1760. Bonus: Verdens første spinnemaskin, oppfunnet i 1764.*

Utafor tema

1. *The Little Mermaid i 1989.*
2. *1929 med bilen BMW Dixi.*
3. *1532.*
4. *Jérôme Bonaparte, konge av Westfalen.*
5. *England og Skottland.*
6. *1889.*
7. *Qin Shi Huang.*
8. *James A. Garfield (1881) og William McKinley (1901).*
9. *1894. Den gikk fra Jernbanetorget til Majorstuen.*
10. *Bernt Balchen (1899-1973).*

FORTIDS SKRIVESTANDARD

Hva trykker Fortid?
Vi trykker akademiske artikler, essays og bokanmeldelser. Send oss gjerne en bearbeidelse eller et utdrag fra masteroppgaven eller bacheloroppgaven din! Men husk at en oppgave eller et utdrag fra en oppgave ikke alltid er helt formelt lik en artikkel (se under).

For å få teksten på trykk må den oppfylle våre krav. Alle bidrag må inneholde tittel, forfatternavn, samt faglig og etisk forsvarlige referanser i henhold til tekstens form og sjanger. Bidragene til *Fortid* kan skrives på norsk, svensk, dansk eller engelsk. Både tekster og spørsmål kan sendes til fellesadressen **redaksjonen@fortid.no** eller du kan ta direkte kontakt med en av oss.

Vi opererer med følgende sjangre:
- **Artikler og essay** – teksten kan være fra seks til ti normalsider (à 2300 tegn uten mellomrom.
- **Korttekster** – kan være litt mer polemiske og lekende, med en lengde på mellom én og tre normalsider.
- **Bokmeldinger** – lengden bør være mellom tre til fem normalsider.
- **Debattinnlegg** – lengden bør ikke overskride tre normalsider.
- **Ex libris** – bokessay om din leseropplevelse av en historisk bok e.l. Stilen kan være personlig og lekende, men teksten må holde et godt nivå. Teksten bør ikke overskride tre normalsider.
- **A fontibus** – kildefunn («a fontibus» betyr «fra kildene»). Har du kommet over en interessant eller merkelig kilde som du vil analysere eller diskutere, eller rett og slett presentere for andre? Vi aksepterer kortere og lengre tekster her.

HVORDAN SKRIVE TEKSTENE?

Artikler bygges opp slik:
- Tittel
- Forfatters fulle navn
- Ingress som oppsummerer artikkelens tese
- Hovedtekst med undertitler
- Forfatteromtale (navn, år født, utdanning, evt. arbeider sist publisert)
- Sluttnoter, litteratur- og kildeliste.

Korttekster:
Likt som artikler, men ingress og undertitler er valgfritt. Komplette sluttnoter, men ikke litteratur- og kildeliste.

Alle akademiske, historiske artikler *må* inneholde en eller flere hovedpåstander (et hovedpoeng med teksten), og en argumentasjon som bygger oppunder påstanden, samt en konklusjon som oppsummerer argumentasjonen og validerer eller kvalifiserer påstanden. Artikler i *Fortid* må ikke nødvendigvis basere seg på originalt kildearbeid, men alle påstander som ikke kan regnes som allment kjente og aksepterte må begrunnes i litteratur. Se gjerne tidligere artikler i *Fortid*.

Bokmeldinger bygges opp slik:
- Tittel på bokmelding, boktittel, bokforfatter, forlag, år
- Hovedtekst
- Forfatteromtale (navn, år født, utdanning, evt. arbeider sist publisert)
- Evt. sluttnoter.

I bokmeldinger kreves en påstand om boka, som må fremsettes i første avsnitt/ingress, og bokmeldingen må begrunne påstanden med sidereferanser, sitater, og referater. For eksempel kan en påstå at boka er spennende/omfangsrik, men at den ikke makter å gå i dybden på tema. Resten av bokmeldingen må da begrunne hvorfor den er spennende/omfangsrik, og hvorfor ikke boka makter å gå i dybden på tema. Begrunnelser kan gjøres ved direkte sitat, oppsummeringer av funn/konklusjoner, eller kritikk av påstander/konklusjoner/metode. Se gjerne tidligere bokmeldinger i *Fortid*.

DEN REDAKSJONELLE PROSESSEN

Artikler kan sendes inn til redaksjonen kontinuerlig. Dersom artikkelen er på tema for kommende nummer, må dødlinjen etterfølges.

To redaksjonsmedlemmer vil komme med kommentarer, innspill, og spørsmål, og forfatteren vil få tilbud om å sende inn en revidert utgave av artikkelen. Vi trykker de aller fleste artikler som blir sendt inn til oss, men noen sjeldne ganger er vi dessverre nødt til å avvise tekster som ikke er faglig eller etisk forsvarlige.

Når artikkelen er revidert, er den normalt klar til trykk. Det kan allikevel hende at redaksjonens lesere har noen ytterligere kommentarer. I så fall sendes teksten tilbake til forfatter med kommentarer enda en gang.

Tekster som er sendt inn med mange typografiske feil, vil også bli kommentert, men det forventes at forfatteren griper tak i disse før den reviderte utgaven sendes tilbake til redaksjonen. Skjer ikke dette, faller teksten dessverre igjennom.

Alle artikkelforfattere får tilsendt nummeret som artikkelen trykkes i. Se fullstendig skrivestandard på **http://www.fortid.no/tidsskrift/forfatterinstruks/**